

Коваль Г.П., Коваль О.Г.

**Знищення фашистами
ромів в окупованій
Україні в 1941 – 1944
роках: погляд через
десятиліття.**

Миколаїв – 2022

Рецензенти:

В.А.Пархоменко – доктор історичних наук, професор кафедри історії факультету педагогіки та психології МНУ ім. В.О.Сухомлинського.

В.С.Дробний – аспірант кафедри історії МНУ ім. В.О.Сухомлинського, краєзнавець, голова правління ГО "ОКМР" Світовид", член ГО "Краєвед".

Ф.І.Кокошко – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Міжнародного класичного університету імені Пилипа Орлика.

Дизайн обкладинки: Коваль Олександр Геннадійович.

Коваль Г.П., Коваль О.Г.

Знищення фашистами ромів в окупованій Україні в 1941 – 1944 роках: погляд через десятиліття / Коваль Геннадій Павлович, Коваль Олександр Геннадійович. – Миколаїв – 2022. – 66 с.

В книзі на основі багатьох джерел розказано про знищення фашистами ромів в окупованій Україні в 1941 – 1944 роках. Описано страшні звірства нацистів при знищенню ромів. Наведено перелік документів. Розміщено доповіді європейських політиків про геноцид ромів.

© Геннадій Коваль, 2022 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ. ЗНИЩЕННЯ ФАШИСТАМИ РОМІВ В ОКУПОВАНІЙ УКРАЇНІ В 1941 – 1944 РОКАХ: ПОГЛЯД ЧЕРЕЗ ДЕСЯТИЛІТТЯ.....	5
ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.....	39
ДОДАТКИ.....	44
ДОДАТОК 1. Перелік документів, в яких знаходяться списки ромів (циган), що перебували на території населених пунктів сучасної Миколаївської області в період тимчасової нацистської окупації області 1941-1944 рр.....	44
ДОДАТОК 2. Промова пані Міранди Вуолясранти, віце – президента Європейського форуму ромів та кочових народів, яку було виголошено 25 квітня 2006 року в Страсбурзі під час церемонії вшанування пам’яті Дня Шоах (Day of Shoah).....	51
ДОДАТОК 3. Антиромська політика Румунії та Угорщини під час Другої світової війни: її прояви на території України.....	57

ВСТУП

*Пам'ятник ромським жертвам Бабиного Яру, виготовлений ромською громадою наприкінці 1990-х рр., зрештою був встановлений там у 2016 р.
Джерело: архів автора.*

Фото Михайла Тягло.

Книгу присвячено ромам, знищених нацистами під час Другої світової війни.

Вічная їм пам'ять.

РОЗДІЛ. ЗНИЩЕННЯ ФАШИСТАМИ РОМІВ В ОКУПОВАНІЙ УКРАЇНІ В 1941 – 1944 РОКАХ: ПОГЛЯД ЧЕРЕЗ ДЕСЯТИЛІТТЯ

Пораймос (Параїмос)– (Porrajmos — «знищення») так мовою європейських (валаських) циган (роменос, ромів) іменується геноцид ромів, що проводили нацисти під час Другої світової війни в Європі. Термін запровадив американський професор Ян Хенкок у 1996 Пораймос — «Голокост ромів». Ян Хенкок, не досконалий знавець мови ромів, не знав, що найбільш відоме значення слова «Пораймос» — «наруга, згвалтування». Тому серед ромських активістів частіше використовуються терміни «Самударіпен» — в буквальному перекладі «убивство всіх» та «Калі Траш» (Kali Traš) — «чорне жахіття». Згадані терміни ще не набули широкого використання серед дослідників проблеми знищення ромів.

Автора зацікавивла тема Голокосту ромів, тому що вона є малодослідженою та потребує глибокого та всестороннього вивчення. Автор не ідеалізує ромів, але їх дискримінація навіть зараз в Європі, інших регіонах світу доводить про упереджене ставлення до цього народу, його багатой культури, різноманітності. Автори не ставили за мету проаналізувати всі аспекти Голокосту ромів в Україні, це неможливо в рамках однієї роботи.

Враховуючи вищезазначене нами була поставлена мета дослідження – розповісти про знищення ромів в окупованій німецько – фашистськими та румунськими військами України у 1941 – 1944 роках, дослідження Голокосту ромів та вшанування пам'яті жертв цього Голокосту.

Джерельну базу роботи складають різні роботи. Не зважаючи на масштаби трагедії зазначена проблема вивчена недостатньо. Особливо це стосується країн Східної Європи і, зокрема, України. Свого часу в радянській історіографії Великої Вітчизняної війни циганам місця не знайшлося. Не кращою була ситуація і в закордонній

історіографії. Там наукове вивчення геноциду циган почалося лише в 1972 р. з монографії Д. Кенріка і Г. Паксона «Доля європейських циган».

Темою Голокосту ромів під час Другої світової війни займаються історики М.Бессонов[1] [2] [3], Н.Зіневич [4], А.Жуковський [5], О. Круглов [6], І.Є.Левіт [7], геноцид циган в Криму вивчає М.Тяглий [8] [9] [10], іншими регіонами та аспектами питання займаються історики Н.Г.Деметр [11], С. Кульчицкий [12], І.І.Мигович[13], В. Віпперманн [14], Е.Фрезер[15], Є.Навроцька [16], М.Панчук [17], Д.Кенрик [18], Є.Друч, О. Гесслер [19], І.Моторна [20]. Присвячені темі статті в Інтернеті [26 – 48], газетні публікації [21] [22] [23] [24] [25], окремі статті в збірниках [49 – 52].

Підсумовуючи короткий огляд історіографії проблеми слід зазначити, що нині ще не завершився збір фактів і реконструкція подій того часу, не виявлені особливості антициганської політики нацистів як у різних регіонах України, так і в країні в цілому. Потребують уточнення етапи й терміни проведення геноциду, регіональна специфіка цих акцій. Все це обумовлює актуальність обраної теми дослідження.

Теоретичне та практичне значення роботи. Дослідження може послужити поштовхом до подальшої розробки тематики, його результати та фактичні дані можуть бути використані у розробці музейних експозицій, у написанні краєзнавчих робіт, викладанні низки предметів – історія України, історія рідного краю, краєзнавство та багатьох інших.

Цигани в Україні (роми) — ромська етнічна меншина, яка проживає на території України. Загальна чисельність діаспори (згідно з даними перепису) становить 47 587 осіб, більшість яких проживає у Закарпатській (14 004 особи), Донецькій (4 106 осіб), Дніпропетровській (4 067 осіб) та Одеській (4 035 осіб) областях. В Україні, за останніми даними, проживає 15 етнічних груп циган, серед яких: серви, келдерари, ловарі, кримці (крими), сінті, угорсько-рома, словацькі цигани, расейці (гімпени), кишенівці, урсари та ін.

Під час Другої світової війни було знищено 80% усього ромського населення країн Європи. На території Росії, України та Криму, за даними директора Варшавського музею борців гетто Міріам Нович, жертвами геноциду стали 300 тисяч циган. В ніч на 24 грудня 1941 року у місті Сімферополі було розстріляно 800 чоловіків, жінок і дітей. Багато кримських циган, які здавна проживали в Криму, зазнали репресій з боку радянської влади після здобуття нею контролю за півостровом. Вони, разом із кримськими татарами, були депортовані до республік Центральної Азії.

8 жовтня 2004 року Верховною Радою України прийнято Постанову «Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів» [34].

Роми сприймалися з погляду нацистської расової теорії як загроза расовій чистоті німців. Хоча офіційна пропаганда проголошувала німців представниками чистої арійської раси, яка походить з Індії, складність для теоретиків нацизму полягала в тому, що цигани є безпосереднішими вихідцями з Індії й говорять мовою індо – арійської групи. За цією логікою, роми ніяк не менші арійці, ніж самі німці. Вихід був знайдений у рішенні, відповідно до якого роми, які живуть у Європі, являють собою плід змішання арійського племені з найнижчими расами всього світу. Це нібито пояснює їхнє бродяжництво й асоціальність. Спеціальна комісія (Інститут расової гігієни під керівництвом Р. Ріттера) рекомендувала відділення «циганства» (*Zigeunertum*) від німецького народу.

З березня 1936 р. на ромів були поширені положення Нюрнберзьких законів Райху від 1935 р. про громадянство й расу, які раніше поширювалися тільки на євреїв; їм також було заборонено вступати в шлюби з німцями й брати участь у виборах; із ромів було зняте громадянство Третього Райху.

У кінці 1930 – х рр. багато ромів були стеріалізовані і ув'язнені у концентраційні табори. Частина німецьких ромів в 1940 – 1941 роках була депортована на територію захопленої нацистами Польщі. З 1941 року почалися масові страти ромів на

окупованих радянських територіях, а з 1943 р., депортації в концтабори (у таборі Аушвіц було знищено близько 20000 ромів). Загальна чисельність ромів, загиблих у роки нацистського панування, – за деякими оцінками, близько 500 тисяч чоловік[49, С. 74]. У таборі смерті Дахау, за вказівкою Гімmlера був поставлений досвід над 40 циганами по зневоднення організму. Ставилися і інші досліди, що призвели до інвалідності або смерті піддослідних [34].

З осені 1941 р. на окупованих територіях СРСР поряд з масовими вбивствами євреїв почалися масові вбивства циган. Айнзацгрупи знищували зустрінуті на шляху табори. У грудні 1941 року Айнзацгрупа "D" (якою командував О.Олендорф) були проведені масові страти циган в Криму, причому гинули вже й осілі сім'ї. Цей досвід був поширений, починаючи з весни 1942 року, на всю окуповану територію СРСР (за винятком румунської зони окупації). Карателі керувалися "принципом крові". Страти циган – колгоспників, міських робітників або артистів не вписувалися в рамки боротьби проти таборових криміналу. Досить було циганської національності, щоб поповнити ряди жертв. Трохи пізніше геноцид за національною ознакою доповнився акціями "антипартизанської війни". У 1943 – 1944 роках цигани гинули заодно зі слов'янами при спаленні "партизанських сіл", при очищенні міст від підпільників і так далі. Зарубіжні дослідники вважають, що на окупованій території СРСР було вбито не менше тридцяти тисяч циган. Нацисти знали про циган майже все. Дослідили етнічне походження, відмінності між осідлими й кочівниками, різновиди діалектів мови. В Антропологічному інституті Дюкінгеймського університету донедавна зберігалася картотека на 20 тисяч знищених ромів. Це 16–метрові стелажі з документами, фото, відбитками пальців, переліком родичів. Присуд «смертна кара» виголошували біологи: «Екземпляр не лише не має ніякої вартості для суспільства, а й небезпечний для нього». Геноцид проти цього не надто численного народу зветься по-різному: Порраймос, Самударіпе, Калітраш. У роки II Світової війни, за різними

даними, було знищено від 50 до 70 відсотків європейських циган. Серед них — понад десять тисяч циган українських. Здавалося б, не так і багато, проти семи мільйонів загиблих у час Голодомору і півтора мільйона українських євреїв–жертв Голокосту. Однак на середину ХХ ст. ромів в Україні налічувалося всього 20 тисяч. Разом із загиблими в небуття відійшли їхні пісні, майстерність ремісників і життєрадісність свободи.

Нацисти вивчали циган, щоб убивати. Ми ж досі не знаємо про них майже нічого. Хоча знання допомогли б співжити сьогодні. Про це йшлося на першій науковій конференції «Роми України в період Другої світової війни: сучасний стан вивчення, викладання й увічнення пам'яті», організованій Українським центром вивчення історії Голокосту за підтримки Фонду Фрідріха Еберта. Вчені з Норвегії, Німеччини (де впродовж багатьох років вивчається геноцид ромів), Росії доповнили картину тільки–но започаткованих українських студій, які все ще залишаються без державної підтримки.

Сьогодні частина європейців вважає, що «ромів переслідували по праву, бо вони — асоціальний елемент». Інші зазначають, що «циган переслідували не так, як євреїв». Утім доведено, що німці планували знищити всіх ромів.

Професор Вольфганг Віпперманн із Берліна називає три мотиви злочину: релігійні, соціальні і расистські, всі вони — від невігластва. Нацисти, хоча самі вірили в Німеччину, а не в Христа, були переконані: цигани — єретики. Простолюд задовго до трагедії витворив забобонні оповідки про «синів Каїна, які вкрали четвертий цвях із Розп'яття, а тепер крадуть християнських немовлят і навіть поїдають людей». Такі ж байки поширювалися про «особливий потяг до крадіжок» у циган, хоча представники інших народів крали не менше. До того ж виявилось, що «цигани належать до низької раси», за винятком ромів, яких зарахували до арійців. Як розповів професор Віпперманн, антициганізм виник ще в XV столітті, після прибуття циган у Європу. У

XVIII столітті у Росії ненависть до циган обґрунтували раніше, ніж усталився державний антисемітизм.

У Німеччині циган почали дискримінувати у 1933 році, тільки—но Гітлер прийшов до влади. У 1936 році їх зібрали у спеціалізовані концтабори. 30 грудня 1938 року прийнято рішення про «остаточне вирішення ромського питання». Але ще з'ясовували, що краще — масові депортації чи насильницька стерилізація. Дві з половиною тисячі німецьких циган депортували. Решту в 1943 році вивезли в Аушвіц. Там 2 серпня 1944 року чотири тисячі ромів були знищені за одну ніч. (У Європі 2 серпня тепер вважається Днем пам'яті геноциду ромів, у 2004—му Україна долучила цей день до державного переліку пам'ятних дат). На окупованих землях Польщі ромів почали розстрілювати вже у вересні 1939 року. З літа 1941 року — в СРСР.

Є свідчення, що нацистські злочини в Бабиному Яру розпочалися саме з розстрілу чотирьох ромських таборів. Утім до останніх років цю тему не вивчали в Україні. Бракувало документів і свідчень, а також політичної волі. У 1943—му, коли в СРСР почали збирати відомості про збитки від нацистів, на початковому етапі нацистські злочини проти циган були задокументовані, але у звітах до вищого керівництва говорилося вже про безлике «радянське населення».

Утім є й інші складнощі. «При підрахунку жертв не враховується багатонаціональний склад циганського народу, — каже етнолог—циганознавець Олексій Данілін. — Скажімо, у відомого кінооператора Довженкових фільмів Данила Демуцького дружина була циганкою, відповідно, і діти мали циганське коріння. Родину репресувало НКВС, згодом розстріляли нацисти. Так кого знищили — українців чи циган?». Дослідниця Голокосту на Галичині Жанна Ковба на основі архівних даних, спогадів про долі депортованих циган польською і словацькою мовами, статистики робить висновок, що в західноукраїнських селах було багато осілих циган. Частина з них — ковалі, одружені з українками. Циганки ж приставали

до підстаркуватих парубків. У неділю і свята цигани ходили до церкви, переважно греко–католицької.

Заходи проти циган відрізнялися в різних регіонах України, підпорядкованих різним державам–союзникам Німеччини. На Буковині (Румунія) цигани в концтаборах гинули від голоду і хвороб. На Закарпатті (Угорщина), за спогадами селян, циган і євреїв, де їх було небагато, кидали в душогубки, які стояли в пожежному гаражі в Ужгороді. У Центральній і Східній Україні циган масово розстрілювали. Історик Олександр Круглов із Харкова дослідив особливості антициганської політики в чотирьох окупаційних зонах на теренах України. Найбільше розстрілювали на Чернігівщині, Київщині, Кіровоградщині й Миколаївщині — в кожній області по тисячі. У Криму в багатьох містечках були циганські квартали. У Сімферополі його мешканців знищили відразу. У роки війни був спростований міф про особливу інтуїцію й волелюбність циган, які, мовляв, не виконували вимог нацистської адміністрації. Цигани, як і євреї, приходили на реєстрацію в нацистські пункти. Їхали на розстріл у золоті, з піснями, хоча Бабин Яр уже позначився смертю.

Російський циганознавець Ніколай Бессонов дослідив причини, чому окупацію цигани пережили краще, ніж євреї. Місцеві люди до циган ставилися більш прихильно, переважно через подібну релігійну приналежність. Цигани до того ж вважалися аполітичними, на відміну від євреїв, які в гітлерівській пропаганді змальовувалися як «особливі помічники комуністів» (хоча такі евакуювалися в перші дні війни). Селяни допомагали осілим ромам. У 1942 році українській поліції наказали подати в комендатуру списки циган. Утім поліцаї, скажімо, на Івано–Франківщині, відповіли: «Шукали циган, але їх у нас немає».

У Криму, як дослідив співробітник Українського центру історії Голокосту Михайло Тяглий, за циган вступалися мусульманські комітети кримських татар. Річ у тім, що етнічна група циган — чінгене, що поселилася на півострові ще в XVI столітті,

прийняла іслам. Кримчани згадують про міського голову Бахчисарая, грека–мусульманина Фенерова, який врятував групу циган, сказавши німцям, що це мусульмани.

У СРСР циган почали переслідувати раніше, ніж у Німеччині. Змучені голодом цигани втікали до міст, але наприкінці 1932 року була введена реєстрація. Як зазначає Ніколай Бессонов, у відкритих містах зареєструватися було легше, а в закритих, які краще постачалися (Київ, Харків, Одеса), — майже неможливо. Їх ще й «чистили». Спійманих під час облав на вокзалах і базарах циган відправляли на Соловки або в Сибір.

Арештовували і «за шпигунство», особливо коли дізнавалися, що вони прибули з Румунії, Угорщини чи Сербії. «Після окупації Польщі на радянську територію ринув потік біженців, — каже пан Бессонов. — Ці люди різних національностей, включно й циганські табори, що рятувалися від нацистів, опинилися на засланнях і в концтаборах».

Наприкінці війни радянська адміністрація відправляла циган на Північний Схід як дешеву робочу силу для «відбудови Родіни». Серед 40 тисяч депортованих мешканців Закарпаття було чимало осідлих циган — їм довелося кілька років працювати на сибірському лісоповалі й відновлювати шахти Донбасу. Значну частину кримських циган війська НКВС депортували в 1944–му разом із кримськими татарами.

Правознавець Рафаель Лемкін, який виборов термін «геноцид» стосовно євреїв і свого часу запропонував українцям домагатися визнання у світі Голодомору, першим згадав і про геноцид циган. У 1949 році він розповів про це через американське радіо. Утім у Європі, а тим паче у Радянському Союзі, ще довго замовчували факт нищення народу.

«В Україні досі не видано жодної монографії про геноцид циган, є лише статті, — каже директор Українського центру вивчення Голокосту Анатолій Подольський. —

Порівняно зі студіями Голодомору, Голокосту, навіть ГУЛАГу, історію циган під час нацизму в Україні лише починаємо вивчати». Що вже казати про документальні чи художні фільми українських авторів. Координатор освітянського проекту «Назустріч пам'яті» Анна Ленчовська розповіла, що в Архіві візуальної історії в Лос-Анджелесі є понад 300 відеосвідчень циган про геноцид, з них 50 записано в Україні. Утім роми рідко погоджуються давати інтерв'ю, вони не хочуть згадувати про трагедію. Хоча потребують гідного пам'ятника в Україні.

«У Бабиному Яру планували встановити пам'ятник у вигляді циганської кибитки, — розповідає Ніколай Бессонов. — Але його поставили в Кам'янці-Подільському, де немає циганської громади, ще й у безлюдному місці». Вчений і художник каже, що завдяки архівам Надзвичайної комісії добре відомо, де поховані пам'яті про наших циган потрібно інтегрувати знання про них в історію України [33] [30] [31] [28] [35] [36].

Нещодавно на Козятинщині перебував доктор історичних наук шведського університету Содерторн Андрій Котлярчук, який разом із групою науковців за дорученням керівництва держави досліджує питання геноциду ромів в Україні в 1941-1944 роках.

Із цією метою науковець із Стокгольма відвідав на запрошення місцевих краєзнавців – ветерана органів МВС Леоніда Кривога та голови районної ради ветеранів війни і праці Володимира Бондаренко – пам'ятник у Талимонівському Яру, що встановлений на місці фашистських злодіянь на Козятинській землі – масових розстрілів окупантами у 1942-1943 роках 9 тисяч військовополонених та мирного населення, серед яких більша частина – представники національних меншин: євреї і, власне, роми. Гість продемонстрував велику обізнаність проблемами масового знищення мирного населення та окремих народів фашистами під час Другої Світової війни. В радянські часи питання фашистського геноциду замовчувались. В Україні

біля 50-ти захоронень масових знищень і тільки на 15-16 з них встановлено пам'ятні знаки. Козятин серед тих міст, де пам'ятають жахливі сторінки фашистських злодіянь. На 35 місцях масових захоронень в Україні поки що «дикі поля». В Росії, де також багато подібних захоронень, немає жодного пам'ятника, а в Білорусії їх 2.

Мовного бар'єру між шведом та козятинчанами не виникло, адже гість чудово володіє російською мовою, а на наші перемовини українською, вставляв і свої українські словечка, пояснивши, що наша мова також йому близька і знайома, адже його батьки вихідці з Білорусії і в їхній родині шанували слов'янські мови трьох братніх народів колишнього СРСР. Як пояснив гість свою присутність на Козятинщині, в університеті питаннями масових знищень циган під час Другої Світової війни переймаються 4 науковці, котрі мандрують країнами Європи, де ступала фашистська нога, і відкривають чорні плями історії. Увага до вивчення геноциду циганського народу з боку керівництва Швеції пояснюється тим, що більшість циган на час війни були безграмотними і в них немає своєї наукової професури, на відміну від єврейського народу, який зробив дуже багато для відновлення своєї історичної пам'яті. Проект відновлення пам'яті знищених циган розрахований на три роки і увінчається виходом монографії на шведській та англійській мовах. Доктор Котлярчук також відвідав Музей історії міста Козятина, звернувши увагу, що тут відсутній тематичний розділ присвячений трагедії Другої Світової війни і зокрема Талимонівського Яру. Запевнено, що такий розділ незабаром з'явиться у Музеї [37].

Нижче наведено промову пані Міранди Вуолясранти, віце-президента Європейського форуму ромів та кочових народів, яку було виголошено 25 квітня 2006 року в Страсбурзі під час церемонії вшанування пам'яті Дня Шоах (Day of Shoah) [38]. (Додаток 2). Наведемо одне свідчення Голокосту ромів. Мала 18 літ, коли в наш табір прийшли німецькі солдати. Очікували з чоловіком першу дитину. Наш табір

перетворили на гетто, заборонили виходити за визначені колючим дротом межі [...] А одного разу, коли в пошуках крайця хліба чи горнятка молока вийшла за межі гетто, перестріла група жандармів і німецьких солдат. Почали кричати, що я жидівка і мене треба «пук, пук». Пояснила, що є ромкою. Однак побили до синців. Руки кривавилися, що ними притискала до грудей запеленаного в квітчасту перину сина... Не зчулася, як дужим стусаном була збита з ніг. Дитина опинилася поруч... Дебелий німець чоботом наступив на груди дитині... Зі спогадів ромки Матильди Босаньї, с. Косонь Берегівського р-ну, Закарпатська обл. [29] Цигани мешкають на теренах України декілька століть. За цей час вони стали невід'ємною частиною української історії, культури та побуту. Проте до поля зору науковців цигани потрапляли не дуже часто, до того ж цікавились дослідники більш етнографічними та фольклорними особливостями цього народу [41].

Авторами відображено знищення фашистами ромів в окупованій Україні в 1941 – 1944 роках. Серед нацистського керівництва, майже до самого кінця Третього рейху, боролися дві точки зору на шлях вирішення «циганського питання». Вибір стояв між стерилізацією та фізичним знищенням. До ухвалення остаточного рішення, проводилися підготовчі дії, необхідні й для того, і для іншого шляху.

З початком війни проти Радянського Союзу перевага була віддана фізичному винищенню. З літа 1941 р. поряд з масовими вбивствами євреїв почалося знищення циган. М. Бессонов зазначає, що в той час поведінка останніх мало чим відрізнялася від поведінки євреїв. Частина їх прагнула на схід, а інша вважала, що мирним мешканцям нічого не загрожує. Приблизно під окупацією опинилося біля половини циган СРСР (за переписом населення 1939 р., в країні було 88 242 цигана. Це дуже багато оскільки кочові цигани в 1941 р. мали найвищі шанси врятуватися.

До речі, за цим же переписом на території Української РСР проживало 10 443 цигана. Проте наведені цифри у деяких дослідників викликають сумнів. На думку О.

Круглова в середині 1941 р. загальна кількість циган в Україні, з урахуванням природного приросту чисельності циган у Криму (2 064 чол. за переписом 1939 р.), а також циган, що проживали в Західній Україні, Південній Бессарабії й Північній Буковині, які в 1939–1940 рр. ввійшли до складу УРСР (без Закарпаття, що в 1939–1944 р. було окуповане Угорщиною), становила біля 20 тис. чоловік.

Чітких інструкцій центральних поліцейних органів Третього рейху щодо поводження з циганами не існувало (дотепер не виявлені). Через це деякі історики заперечують організований характер винищення цього народу. Так, Н. Зіневич вважає, що айнзацгрупи знищували циган «тільки» коли з ними зустрічалися, оскільки розглядали їх як шпигунів. Вона припускає, що різні підходи до «розв'язання циганського питання» свідчать про відсутність чітких інструкцій щодо методів його вирішення. Керівники каральних структур виявляли власну ініціативу, розробляючи засоби виконання наказу. М. Бессонов, навпаки, вважає, що було ухвалене рішення на центральному рівні. Інакше неможливо пояснити чому циган, у тому числі осілих, які не були «асоціальними», піддали винищенню практично одночасно на всій окупованій території СРСР.

Тільки 15 листопада 1943 р. міністерство А. Розенберга видало розпорядження «про поводження із циганами в окупованих східних областях». Перший варіант цієї постанови (липень 1942 р.) був направлений на місця з грифом «тільки для попереднього обговорення». Цей документ зазначав, що до циган має бути таке саме ставлення, як і до євреїв, і що не повинно бути будь-якого розподілу на осілих та кочових циган. Так само слід було поводитися і з циганами – метисами. Ймовірно саме постанова 1942 р. стала підставою для масового нищення циган в Україні. Саме в цей період на українських землях було вбито більшість циган.

У розпорядженні 1943 р. було зазначено, що циган слід зібрати в «особливих таборах і поселеннях й тримати там під контролем». На думку О. Круглова для

України цей документ вже ніякого значення не мав – збирати в таборах було нікого. Очищення України від циган завершилося навесні 1943 р.

Політика щодо циган на окупованих українських землях мала певну регіо-нальну специфіку. Вона зазнавала змін на бюрократичному шляху від центральних органів влади до місцевих, які могли як посилювати, так і послаблювати пере-слідування. Різне відношення до циган було спричинене військово-тактичними, адміністративними, технічними й суб'єктивними факторами.

У Східній Галичині, яка ввійшла у серпні 1941 р. до складу Генерал-губернаторства як дистрикт «Галичина» проживали місцеві, а також прибулі цигани, яких сюди пригнала війна. Німецька адміністрація краю спочатку не звертала на них увагу. Переслідування почалися в лютому 1942 р., коли губернатор дистрикту, за вказівкою уряду Генерал – губернаторства, наказав виявити всіх іноземних циган. У результаті перевірки було викрито 536 іноземних й 670 польських циган. Частина з них втекла після того як ними зацікавилася поліція. Решту наприкінці березня – на початку квітня 1942 р. разом з євреями депортували до табору знищення Белжець або до інших таборів. 30 квітня 1942 р. відділ населення й соціального забезпечення дистрикту «Галичина» доповів відповідному відділу в уряді Генерал – губернаторства про евакуацію циган.

Що стосується місцевих циган, то лише 13 серпня 1942 р. начальник поліції охорони порядку в Генерал – губернаторстві оголосив наказ Г. Гімmlера, відповідно до якого проти циган не слід було застосовувати поліцейські заходи тільки тому, що вони цигани; проти них треба «нещадно діяти» тільки в тому випадку, якщо вони скоїли карний злочин, «приєдналися до бандитів або діють як їхні пособники».

Проте, ці вказівки місцева влада трактувала дуже широко. Тому в одних районах циган не чіпали, а в інших знищували. Так, в червні 1942 р. німецькі жандарми під час акції проти «жебраків» у Городку розстріляли 25 циган, а в липні 1942 р. у Раві-

Руській поліцейській з 133 – го батальйону вбили ще 24 чоловіка. Часто циган ув'язнювали в таборах де вони гинули від голоду і важкої праці. Зокрема, у серпні 1942 р. 114 циган з Дрогобича та 132 з Борислава вивезли до таборів примусової праці. Взагалі в Східній Галичині в 1942 – 1943 р. було вбито кілька сотень циган.

Траплялося, що циган знищували разом з євреями. Коли на Львівщині в першій половині 1943 р. проходила ліквідація єврейських гетто, то разом з ними розстріляли й циган. Такий випадок стався у м. Самбір в червні 1943 р. Подібні факти зафіксовані і в інших зонах окупації України. Так, у рейхскомісаріаті «Україна» в м. Костопіль (Рівненська область) у 1942 р. циган перед знищенням помістили в єврейське гетто. Проте, на думку М. Бессонова, існував один аспект, що ставив циган у гірші умови ніж євреїв. Так, останніх часто зганяли в гетто, де вони перебували місяцями. Ця відстрочка страти надавала шанс утекти і цей шлях був використаний багатьма євреями. Циганам такий шанс надавався вкрай рідко. Їх, як правило, розстрілювали відразу ж після арешту.

Таким чином, у дистрикті «Галичина» вбивства циган почалися в червні 1942 р. Проте, через невизначеність у «циганському питанні» ці вбивства мали не масовий, а спорадичний характер.

Що стосується рейхскомісаріату «Україна» (РКУ), то на його території перші вбивства циган відбулися у 1941 р. Так, наприкінці 1941 – початку 1942 р. було знищено більшість циган Києва. За даними міської управою, на 1 квітня 1942 р. у Києві залишилося лише 40 циган.

У Кіровоградській області (в кордонах 1941 р.) перші вбивства циган відбулися у вересні 1941 р. Тоді штаб айнзацгрупи «С» у районі Новоукраїнки розстріляв 6 чоловік. Взимку 1941 – 1942 р. тут було вбито ще 50 циган. Страту здійснив 69-й резервний поліцейський батальйон. У Дніпропетровській області біля Нікополя восени 1941 р. був розстріляний циганський табір. У лівобережній частині

Запо́різької області з жовтня 1941 р. по лютий 1942 р. розстріли циган відбувалися, як мінімум, в шести населених пунктах. Загинуло близько 600 чоловік.

Подекуди вбивство циган було справою рук солдат вермахту. Так, 5 жовтня 1941 р. в с. Михайлівка було розстріляно 48 бессарабських циган. Втім, найчас­тіше цим займалися айнзацкоманди. Наприклад, у м. Молочанську (при німцях Halbstadt) команда 31 зі складу айнзацгрупи «Halbstadt» й сформований нею загін самооборони з фольксдойче здійснили 15 грудня 1941 р. розстріл 81 цигана.

Розстріли продовжувалися і в наступному році. У Миколаєві в січні 1942 р. було вбито 200 циган. Ймовірно, страту провела айнзацкоманда 5. Нова хвиля кривавих злочинів прокотилася по Запорізькій області у січні – лютому 1942 р. тоді розстріли були проведені командами 12 (Гуляйполе, Пологи) та 10а (Мелітополь) зі складу айнзацгрупи «D».

Навесні – влітку 1942 р. вбивства циган на території РКУ набули масового характеру. Таким чином більшість циган України загинуло саме навесні – улітку 1942 р. Кидається у вічі той факт, що широкомасштабна кампанія по знищенню циган (серед них було багато осілих) не могла бути результатом ініціативи окремих осіб. Очевидно вона була скерована з гори.

Крім того, тотальне винищування осілих циган не могло початися раніше весни 1942 р. Масштабну операцію провели тільки після створення поліції й ад­міністрації з «місцевих кадрів». У більшості випадків окупанти були не в змозі відрізнити осілих циган від українців. Підготовча стадія геноциду полягала в тому, що окупаційна влада виявляла картину розселення циган і складала поімен­ні списки по кожному населеному пункту. Слід зазначити, що німці використали місцеву адміністрацію «в темну». Складаючи необхідні списки, працівники управ й сільські старости не знали, що готуються масові розстріли. Багато хто з них був впевнений, що циган реєструють для відправлення на господарські роботи.

Знищення циган, що вціліли тривало в наступні місяці. Так, наприкінці 1942 р. у Покровському районі Дніпропетровської області під час облоги були схоплені, а потім розстріляні 40 циган. У лютому 1943 р. в Кобеляках (Полтавська область) розстріляли 25 циган. У квітні 1943 р. у Лубнах – близько 250. Приблизно у цей же період у с. Широке Дніпропетровської області, було розстріляно 300 циган. Навесні 1943 р. біля селища Заболоття Волинської області розстріляно близько 50 циган і в с. Видерта (Камінь – Каширський район) в 1943 р. – 50 – 60 циган.

Для того, щоб провести знищення циган їх намагалися зібрати разом. При цьому застосовували добре відпрацьований прийом – пропонували з'явитися на «реєстрацію». Можна сказати, що геноцид циган проводився за «єврейською моделлю» і жертви з'явилися на страту самі.

Нерідко розпускалися чутки про майбутнє переселення. Приміром, чернігівським циганам обіцяли чудові умови в Сербії, а циганам Херсона – у Румунії. Катам було важливо, щоб люди зібралися в якомусь конкретному місці. Так, у Чернігові, Херсоні й у Криму геноцид здійснювався за наступним сценарієм: циганам пропонували з'явитися для переселення. Всіх хто з'явився розстрілювали, а потім карателі шукали окремі родини, що врятувалися у сільській місцевості.

В Україні циган, принаймні до весни 1943 р., вбивали тільки тому, що вони були циганами. З весни 1943 р. відношення до них змінилося. Частенько затриманих відправляли у табори. Так, у лютому 1943 р. схоплених на Житомирщині 26 циган вислали в концтабір Плашув (Краків, Польща). Відповідно до згаданого розпорядження «Про поводження із циганами на окупованих східних територіях» циган збирали в особливих таборах і поселеннях і тримали там під контролем. Цей документ свідчив про деяке пом'якшення політики відносно циган.

Щоб уникнути смерті цигани, нерідко, видавали себе за представників інших національностей. Так, на території РКУ кочові табори кишинівців видавали себе за

румун й намагалися перебратися в румунську окупаційну зону. Завдання полегшувалося тим, що в Кременчуці й Полтаві відкрилися румунські консульства. Там цигани представлялися румунами, що бажають повернутися на історичну батьківщину. Той, хто зумів відповісти на перевірочні запитання одержував перепустку на себе й свою родину.

Частині осілих циган (етногрупа серви) вдалося вижити в період окупації завдяки високому ступеню інтеграції з місцевим населенням. Німці не могли однозначно ідентифікувати їх за зовнішніми ознаками, – в той час як усі кочові підпадали під тотальне винищення.

Таким чином, у рейхскомісаріаті «Україна» на початку окупації циган вбивали у поодиноких випадках. Їхнє систематичне знищення почалося в травні – червні 1942 р. Згодом їх стали відправляти до концтаборів. Що стосується кількості за-гиблих циган, то лише наведені у даній статті факти показують, що на території РКУ їх число перевищує 5 500 чоловік.

Тепер подивимося на ситуацію, що склалася в Криму. Відповідно перепису 1939 р. на півострові проживало 2 064 цигана. Проте, на думку О. Круглова циган було більше, тому що переписом навряд чи були охоплені усі цигани, які пере-бували на той час в Криму. Специфікою регіону було те, що тут традиційно мешкало мусульманське циганське населення, а новоприбулі цигани, за звичай, були християнами.

Воєнні дії в Криму вела 11 – а армія вермахту. Айнзацгрупа «D» діяла в тилу цієї армії і проводила «політичне умиротворення» захопленої території. Під час цієї акції тільки з 15 листопада до 15 грудня 1941 р. поряд з 17 645 євреями, 2 504 кримчаками, 212 комуністами й партизанами було розстріляно 824 цигана. Перші жертви серед циган, в основному, були із Сімферополя, у якому був циганський квартал. 6 грудня 1941 р. всім циганам було наказано з'явитися на збірний пункт нібито для

переселення. Тих, хто з'явився ув'язнили, а згодом розстріляли. Пізніше на суді О. Олендорф визнав факт убивств циган, однак мотивував це тим, що вони завжди були «шпигунами» і тому їх слід було розглядати як «небезпечний елемент».

З часом репресії прокотилися і по іншим містам Криму. В «Повідомленні про події в СРСР» № 153 від 9 січня 1942 р., у якому є інформація про результати діяльності айнзацгрупи «D» за 16 – 31 грудня 1941 р., зафіксований розстріл 3 176 євреїв, 122 комуністів, 85 партизан і 12 грабіжників. Під назвою «грабіжники» могли опинитися цигани.

На думку М.Тяглого наприкінці 1941 р. розстріли циган в Криму були проведені за ініціативи командира айнзацгрупи «D» О. Олендорфа і проходили одночасно зі знищенням єврейського населення.

На початку 1942 р. вбивства циган зафіксовані в декількох населених пунктах півострова. Так, в Євпаторії була влаштована облава. Всі схоплені були розстріляні. Страту здійснила зондеркоманда 11b. За показаннями свідків було розстріляно понад 1 000 циган (на думку О. Круглова ця цифра є завищеною). 15 січня були вбиті 14 циган в с. Біюк-Онларе і стільки ж у с. Табулди (селища Червоногвардійського району). У лютому 1942 р. у селах Карагоз та Джума-Елі Старокримського району були розстріляні дві циганські родини (12 чоловік). В цілому, з січня 1942 р. по червень 1942 р. у Криму підрозділами айнзацгрупи «D» та місцевими відділеннями СД було винищено ще близько 1 300 циган.

При цьому, з лютого 1942 р. у звітах айнзацгрупи «D» цигани не фігурують як окрема група, що підлягає винищенню, а включаються в одну категорію з «асоціальними» та «диверсантами». Ймовірно, той факт, що «расова приналежність» перестала бути обґрунтуванням убивства циган, пов'язаний із протестами татарського населення, що було проти вбивства їхніх одновірців. Посилання на «асоціальність» й «шкідливість» могло виправдати їхнє вбивство.

Факт використання нацистами соціальних критеріїв, дав деяким історикам привід заперечувати геноцид циганського народу. На думку М. Бессонова існують два серйозних заперечення цьому. По – перше, нацистські ідеологи стверджували, що тяга до здійснення антигромадських вчинків передається «через кров». Саме в цьому ключі трактувалася теорія про «уроджених злочинців». До них зараховували й циган. Тому використання поняття «асоціальні елементи» було лише іншою словесною упаковкою пресловутого расового підходу. По – друге, варто звернути увагу на практику нацистів. В Україні страті піддавалися цигани – колгоспники (потомствени хлібороби), а також робітники та службовці. Їх ніяк не можна було занести до категорії «асоціальні елементи».

У червні 1942 р., за німецькими підрахунками, на півострові ще залишилося 405 циган. Фактично їх було більше, тому що окупанти не могли врахувати всіх циган, особливо кочових.

І все ж таки кілька сотень циган пережило окупацію. Комусь пощастило, що айнзацгрупа «D» залишила півострів наприкінці липня 1942 р., а наново сформоване восени 1942 р. стаціонарне відомство поліції безпеки й СД не поспішало «остаточно вирішувати» «циганське питання», очікуючи вказівок із Берліна, які, швидше за все, так і не надійшли. З іншого боку циган рятувало місцеве населення. Так, М. Тяглий стверджує, що багато циган Джанкойського району залишилися живі, тому що старости сіл видавали «своїх» циган, як правило, за татар.

Татарські громади також заступалися за циган – чингене як за одновірців. Кримськотатарські мусульманські комітети переконували німців, що кримські цигани – це мусульмани. З часом антициганський терор був зупинений, що в значній мірі пояснюється активними протестами з боку кримських татар. Так, факт релігійної й етнокультурної близькості значної частини кримських циган–чингене до мусульманських кримськотатарських сусідів сприяв корінній зміні нацистської

політики відносно циган на півострові й дозволив вціліти значній частини кримських циган.

Тепер подивимось, як проводилась політика щодо циган в зоні німецької військової адміністрації. Під її управлінням постійно перебували Сталінська, Ворошиловградська, Харківська, Сумська й Чернігівська області, а також де – факто Крим. До 1 вересня 1942 р. військові комендатури також управляли Полтавською й лівобережними районами Київської (у кордонах 1941 р.), Дніпропетровської, Запорізької (у кордонах 1941 р.) та Миколаївської (у кордонах 1941 р.) областей.

На думку Н. Зіневич найінтенсивніше «циганське питання» розв'язувалося саме на територіях, які перебували під юрисдикцією військової адміністрації. Саме вермахт ініціював переслідування циган на підзвітній йому території. Крім того, айнзацгрупи, що діяли тут мали право проводити репресивні заходи проти цивільного населення на свій розсуд визначаючи тих, хто становив «загрозу» вермахту.

В 1941 р. першими жертвами айнзацкоманд ставали кочові цигани. Табори на дорогах привертали увагу карателів, а яскравий одяг не залишав сумнівів щодо національної приналежності. На думку багатьох дослідників загроза життю кочових циган була більшою, ніж осілих. Кочові табори розстрілювались навіть рядовими солдатами за власною ініціативою. Їхня мотивація підживлювалась відчуттям власної безкарності.

На території Чернігівської області перше вбивство циган відбулося в жовтні 1941 р., коли загін зондеркоманди 4а під час поїздки з Варви в Дедерев (Dederew) затримав «циганську банду» у кількості 32 чоловік. Під час обшуку у них знайшли німецьку амуніцію. Цигани не могли пояснити її походження і не мали документів. Через це вони були страчені.

На початку 1942 р. масові знищення циган були проведені на Донеччині. У лютому 1942 р. було розстріляно кілька десятків циган в Артемівську. Страту здійснив загін

зондеркоманди 4b. Розстріли у місті тривали й у наступні місяці. Гірка доля спіткала і циганське населення Маріуполя, де в 1942 р. зондеркоманда 10a розстріляла біля 40 циган. Іноді їх вбивали водночас з євреями. Так, в м. Артемівську у камері № 46 закинutoї виробки алебастрового заводу у січні 1942 р. було знищено єврейське населення міста. Разом з ними були вбиті й цигани.

Як і на території РКУ в зоні військової адміністрації, масове знищення циган відбулося у травні – червні 1942 р. У Чернігівській області в цей період було вбито 59 циган. Найбільш масштабний злочин був скоєний у обласному центрі. 10 червня 1942 р. начальник поліції безпеки й СД у Чернігові штурмбаннфюрер СС Т. Крістензен видав розпорядження відповідно до якого цигани підлягали пе-реселенню. Декілька сотень циган зібрали разом і 30 вересня 1942 р. розстріляли. Німецький дослідник М. Холлер припускає, що було вбито «мінімум 2 000» циган. На думку О. Круглова зазначена цифра є значно завищеною.

Подібні злочини були скоєні в інших обласних центрах. Так, у Сумах у се-редині 1942 р. було розстріляно близько 30 циган.

У 1943 р. знищення циган продовжувалося. 6 січня у Новгород-Сіверську (Чернігівська область) було вбито 387 чоловік. 7 січня 1943 р. у с. Ленінське Кролевецького району (Сумська область) були знищені 46 циган. 26 лютого у с. Горбово Новгород-Сіверського району страчено ще 40. Навесні 1943 р. у Чернігівській області розстріляли 49 циган. У Харківській області відомі два випадки вбивства циган: у м. Балаклея знищено близько 50 чоловік, а в самому Харкові – кілька родин циган. У Ворошиловградській області випадки вбивства циган невідомі.

На думку О. Круглова у військовій зоні окупації у 1941–1943 рр. було знищено біля 1 400 циган. На наш погляд ця цифра є дещо зменшеною. Навіть сумарний показчик наведених у статті цифр дає більше число [27] [20].

5 серпня 1941 року село Молдавка (сучасна Козубівка), як і весь Доманівський район, було окуповане німецько – фашистськими і румунськими загарбниками. На вересень – листопад 1941 року припадає наймасовіше винищення мирного населення. Між Молдавкою і Черталкою знаходився концтабір ромів (кілька тисяч). Пригнали їх здалеку. Були тут цигани із Сербії, Угорщини, Румунії, Молдавії. Для навколишньої сіл це була велика біда: крадіжки щодень. Румунські окупанти разом з поліцаями і жителями села виставили за селом ланцюгову озброєну охорону. Німецька зондеркоманда відібрала до сотні кибиток багатих селянз сім'ями ніби – то для переїзду на «нове місце». «Новим місцем» – були кручі і балки. Де всі цигани були розстріляні. А їхнє майно (золото, коні, кибитки) забрано. Німцям стало відомо, що серед циган переховується багато євреїв. Скоріш за все. Це був привід. Крім того, за день до прибуття німців на розправу, в село прийшла циганка – сербка. Вона боязко повідомила, що цигани в гніві, вони знають про розправу над тими, хто виїхав. Тому хочуть вирізати румун – жителів села. На другий день прибула добре озброєна зондеркоманда. Табір циган був оточений. Багато з них втекло, частину було розстрілено при втечі. А ті, що залишилися, були завантажені на німецькі машини, колона рушила на Голту (нині Первомайськ), де була волосна управа. За свідченнями одного із румунських поліцаїв, всі цигани були розстрілені за Голтою. Аналогічний табір знаходився на території Зеленоярської сільської ради, в якому знищено ромів у декілька разів більше [25].

У науково – популярному виданні "Глухів – забута столиця гетьманської України" доцент Глухівського Національного педагогічного університету ім. О.Довженка В.І. Белашов зазначає, що під час окупації в Глухові діяла підпільна група, керівником якої був молодий офіцер А. Бойко, а комісаром – актор місцевого театру А. Мостипан. У склад групи входили актори театру, серед яких сестра А. Мостипана Лариса. За свідченням громадянки м. Глухів Савицької Г.П. 1935 р.н., яка

проживає за адресою м. Глухів, вул. Паризької Комуни, 7, саме Лариса Мостипан привела до театру кілька циган під виглядом акторів. Цигани виступали разом з трупною Глухівського театру, тому німці їх не чіпали. На жаль, прізвищ цих людей Савицька Г.П. не пам'ятає.

В.І. Белашов пише, що підпільники слухали передачі радянського радіо, записували і розповсюджували серед населення зведення Радянського інформбюро, допомагали воїнам, які опинилися в тилу ворога, перейти через лінію фронту або переправляли їх до партизанського загону. 26 квітня 1943 року при підготовці вибуху в кінотеатрі, де мало відбутися велике зібрання гітлерівців, групу підпільників схопили. 6 травня після жорстоких катувань 17 патріотів були розстріляні фашистами. Нині на їх могили стоїть обеліск [].

Міжнародний день голокосту ромів — пам'ятна дата, встановлена Прокламацією Міжнародної ради пам'яті геноциду ромів, яка була ухвалена 23 листопада 1996 р. лідерами ромських організацій 10 країн Європи та Сполучених Штатів Америки на конференції «Геноцид — Пам'ять — Надія», що відбулася в Освенцимі 21 — 23 листопада 1996 р. Відзначається щорічно — 2 серпня.

У ніч з 2 на 3 серпня 1944 року у нацистському таборі смерті Аушвіц – Біркенау у газових камерах було знищено 2897 циган. Загалом у цьому таборі з 23 тис. циган, депортованих з 14 країн, загинуло понад 20 тис. Вважається, що під час голокосту від репресій загинуло від 600 тис. до 1 млн 500 тис. ромів. В процентному відношенні ромська етнічна група найбільше потерпіла від вбивств нацистів. Понад 90 відсотків ромського населення Австрії, Німеччини та Естонії було знищено фашистськими режимами. Під час Другої Світової війни в каральних акціях окупаційного режиму в Україні було знищено порядком 19 – 20 тис. осіб національності рома, проте немає даних про загиблих на примусових роботах, у таборах-гетто, під час рейдів УПА та радянських партизан тощо.

Відповідно до Постанови Верховної Ради України від 8 жовтня 2004 р. № 2085-IV «Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів» Міжнародний день голокосту ромів в Україні відзначається на державному рівні.

З 2011 р. на державному рівні цей День відзначає також Польща.

Німеччина формально визнала геноцид ромів у 1982 році.

Верховною Радою України 8 жовтня 2004 року було прийнято постанову про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів. Наведемо повністю її текст.

За роки Другої світової війни гітлерівські фашисти разом із своїми прислужниками, здійснюючи расистську політику етноциду, вивезли з окупованих країн і спалили у концтаборах близько 500 тисяч ромів. Чимало їх було знищено у таборах примусової праці, місцях кочування, в ході каральних операцій. Найбільших жертв зазнали роми, які проживали у місті Києві, на території нинішньої Автономної Республіки Крим і Закарпатської області, у Вінницькій, Одеській, Сумській, Черкаській та інших областях України.

Враховуючи великі масштаби і непоправні суспільні наслідки голокосту ромів, їх соціальне вразливе сучасне становище в місцях компактного проживання, Верховна Рада України п о с т а н о в л я є:

1. Відзначати, починаючи з 2004 року, на державному рівні Міжнародний день голокосту ромів, коли гітлерівські фашисти влаштували у концтаборі Аушвіц – Біркенау "циганську ніч" (2 серпня 1944 року).

2. Доручити Кабінету Міністрів України разом з відповідними місцевими органами виконавчої влади визначити і здійснити заходи, спрямовані на вивчення масштабів, місць та кількості жертв гітлерівського етноциду ромів у роки Великої Вітчизняної війни, на увічнення пам'яті депортованих і страчених представників цієї національної меншини, надання допомоги сім'ям постраждалих, розв'язання

нагальних соціально – економічних і етнокультурних проблем ромських громад України.

3. Комітетам Верховної Ради України за участю відповідних міністерств та інших центральних органів виконавчої влади в установленому порядку вжити заходів щодо внесення пропозицій про включення жертв ромського голокосту та членів їх сімей до кола осіб, які постраждали у роки Другої світової війни і у зв'язку з цим повинні мати право на компенсацію.

4. Рекомендувати Державному комітету України у справах національностей та міграції надати допомогу національно – культурним товариствам у міжнародних заходах, приурочених до Міжнародного дня голокосту ромів, зокрема 60 – річчя голокосту ромів України.

5. Контроль за виконанням цієї Постанови покласти на Комітет Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин.

Голова Верховної Ради України. В.ЛИТВИН. м. Київ, 8 жовтня 2004 року. N 2085-IV [42].

05.10.2012 р. у с. Красненьке Кривоозерського району відбулися заходи відкриття пам'ятного знаку ромам, які були примусово виселені фашистами із румунських Карпат на територію сучасного Кривоозерського району та в подальшому страчені.

Ініціаторами встановлення пам'ятника виступили учасники науково-практичної конференції з дослідження історичних фактів ромського виселення та знищення на території сіл Красненьке та Ониськово в 1942 – 1944 роках, що відбулася на базі Красненьківської ЗОШ 22 травня 2012 року – голова райдержадміністрації Людмила Рольян, заступник голови райдержадміністрації Тамара Шпак, сільський голова Тетяна Кондрачук. Меморіал встановлено на кошти депутата районної ради, голови ради сільгоспвиробників району, голови ФГ "Добробут" Івана Шинкарука.

Заходи встановлення пам'ятника приурочено до Міжнародного дня голокосту ромів в рамках заходів обласної Цільової національно – культурної програми "Збереження та розвиток етнічної, культурної та мовної самобутності національних меншин у Миколаївській області" на 2010 – 2013 роки.

В них узяли участь та звернулися до присутніх заступник голови облдержадміністрації В.І. Травянка, начальник відділу у справах національностей облдержадміністрації В.О. Чебатарьов, голова Кривоозерської райдержадміністрації Рольян Л.А., голова районної ради Івахнін А.Д., сільський голова Кондрачук Т.А., учні загальноосвітньої школи, мешканці села усього понад 100 осіб.

Вшанувати пам'ять загиблих ромів приїхали учасники ансамблю Бахталє (керівник – Юрковський В.О.) та роми міста Миколаєва [43] [21] [22] [23] [24] [25].

Відкрито також пам'ятник ромського Голокосту на Волині. За неофіційними даними, які наводить ВОГО циган «Терне Рома», на Волині жертвами репресій стало понад чотири тисячі ромів. 2005 – го в селі Видерта Камінь – Каширського району встановили хрест у пам'ять про розстріляних у цьому селі нацистами ромів у 1943 – му.

Друга світова війна, найстрашніша трагедія ХХ-го століття, заподіяла страждання всім народам і привела до величезної кількості жертв. Україна виявилася однією з країн, які потерпіли найбільше, тому що вона була цілком окупована гітлерівською Німеччиною і піддалася найжорстокішому режиму керування з боку загарбників. Вона втратила за цей час мільйони людей різних національностей, у тому числі й ромів. Про факти їхнього переслідування в Україні дотепер мало відомо широкому загалу, опубліковані матеріали дуже незначні. Але могили ромів є по всій Україні.

Після 1 вересня 1939 – го, часу початку Другої світової війни, значна частина ромів, що хотіли врятуватись від німецьких військ, відкочувала на України і зупинилась у Волинській та Рівненській областях. У зв'язку зі швидким просуванням фронту,

багато місцевих та прибулих таборів ромів не встигли відійти на схід, і під час окупації у 1941 році вони масово піддались екзекуції: плановому фізичному винищенню, депортації до концентраційних таборів, переведенню на примусові роботи.

На початку серпня 1944 – го нацисти в концтаборі Аушвіц – Біркенау влаштували так звану «Циганську ніч», знищивши понад 20 тисяч ромів.

Точне число загиблих під час репресій досі не встановили. За даними «Кур'єра ЮНЕСКО» (листопад 1984 р.), в Україні знищили понад 300 тисяч ромів, проте немає даних про загиблих на примусових роботах, у концтаборах, під час рейдів проти УПА та радянських партизан тощо.

Сьогодні, завдяки міжнародному співтовариству ромів, ведеться робота щодо встановлення історичної справедливості щодо цигарського народу, як особливої категорії жертв нацистського режиму [44] [45].

В рамках Дня пам'яті Голокосту ромів / Pharrajimos Міжнародна благодійна організація «Ромський жіночий фонд «Чіріклі» спільно з Благодійним фондом “Хесед ШААРЕЙ ЦІОН», Одеським обласним товариством «Романі Збора» проводить акцію пам'яті ромських жертв Голокосту 2 серпня 2012 року о 11:00 біля пам'ятнику жертвам Голокосту (адреса: м. Одеса, вул. Ніжинська, 77/79). Це має фундаментальне значення для нас: пам'ятати ромів – жертв Голокосту. У цей день ми ще раз пригадаємо уроки минулого і ще раз підтвердимо готовність протидіяти нетерпимості, расизму та ксенофобії, щоби ніколи не дозволити повторення цієї трагедії. В наш час, як і раніше, роми залишаються найбільш дискримінованою меншиною в Європі. Юлія Кондур, президент фонду «Чіріклі», сказала: “Нацисти намагалися знищити ромів з мапи Європи через примусову стерилізацію, масові розстріли і газові камери. Це те, що ми всі повинні знати і не можемо забувати. Поточна ситуація ромської спільноти в Україні є критичною, вимагає безпосередньої та серйозної урядової та суспільної уваги». Міжнародні правозахисні організації та моніторингові структури визнають,

що чимало українських ромів стикаються з прямою та непрямую дискримінацією фактично у всіх секторах життя, у тому числі з обмеженим доступом до освіти, охорони здоров'я, зайнятості і соціальних послуг, житлових умов. Акція пам'яті проводиться за підтримки Федерального Фонду Німеччини «Пам'ять, Відповідальність, Майбутнє». Контактна особа – Капітоліна Кондур. 097 3395974 fond.chirikli@gmail.com [46].

Утім роми рідко погоджуються давати інтерв'ю, вони не хочуть згадувати про трагедію. Хоча потребують гідного пам'ятника в Україні. «У Бабиному Яру планували встановити пам'ятник у вигляді циганської кибитки, — розповідає Ніколай Бессонов. — Але його поставили в Кам'янці–Подільському, де немає циганської громади, ще й у безлюдному місці». Вчений і художник каже, що завдяки архівам Надзвичайної комісії добре відомо, де поховані цигани–жертви розстрілів. Але неможливо поставити пам'ятник біля кожного такого місця. Оптимальний шлях для інформування — це книги й інтернет–сайти. Через вивчення трагедій і вшанування жертв геноциду можна долати суспільні віруси: ксенофобію та расизм. А задля увічнення пам'яті про наших циган потрібно інтегрувати знання про них в історію України[47].

Відомий київський архітектор Анатолій Ігнащенко, один з авторів меморіалу в Бабиному Яру, вже намагався увічнити пам'ять циган. Перша пам'ятка була знищена. Друга, після довгих поневірянь, знайшла собі місце над каньйоном в Кам'янці–Подільському... [39].

Роми мешкають у всіх, крім Данії, європейських країнах. Найбільше - у Румунії (1,8-2,5 млн.), Іспанії (650-800 тис.), Угорщині (500-800 тис.), Болгарії (500-800 тис.), Словаччині (500 тис.), Сербії (400 тис.).

Ось фото групи циган, заточеної у концтаборі Бельжец, що в Польщі. Як розповідають зібрані архіви музею, перших циганів разом з євреями гітлерівці

насилено виселили з Німеччини й ув'язнили в концтаборах на окупованій Польщі ще 1940 року. В наступні роки концтабори смерті Освенцім, Треблінка, Майданек, Ясеновац (Югославія) поповнили цигани з Угорщини, в тому числі й Закарпаття, Румунії та інших балканських країн. За деякими даними, під час Голокосту в світі загинуло від 500 тисяч до одного мільйона циган.

Ужгородський етнографічний ромський музей — другий в Україні, де представлена культура, зразки мистецтва закарпатських ромів, розповідається про їхнє романтичне життя, важкі умови кочування, драматичні сторінки нацизму, предмети побуту, традиційні ромські вироби [39] [48].

Зараз для вирішення проблем циган України створені культурні товариства. У Закарпатті плідно діє Ужгородське міське товариство, обласне товариство “Рома”.

Одеські цигани об'єдналися в Одеське міське товариство рома. У Києві це організація, яку в 1994 р. очолили В. Золотаренко та М. Козимиренко. У місті також діє об'єднання “Форум ромен Українатар”. Його мета й завдання – збереження мови, культури циган та їх інтеграція в українське суспільство, ведеться робота над створенням бібліотеки, архіву циган, товариство підтримує зв'язки з Всесвітньою циганською спілкою, Радою Європи, ООН. У Києві вже протягом 15 – ти років працює державний циганський театр “Романс” (керівник народний артист України І. М. Крикунов), у Білоцерківському краєзнавчому музеї зберігається багатий матеріал про культуру циган. У 1993, 1996 рр. вперше в Україні були створені виставки “Безсмертя пісні кочової” та “Циганський шлях”.

На Миколаївщині один із християнських центрів міста займається просвітницькою роботою серед циганських дітей Заводського району. За переписом 2001 р. на Миколаївщині мешкало 1449 ромів. Мову своєї національності вказали рідною 627 чол., українську – 561 чол., російську – 220 чол., угорську — 32 чол., молдавську – 9 чол. У м. Миколаєві діє обласна ромська громада “Ром по дром” (голова Василь

Думініка), чудовий циганський колектив “Бахталє” (керівник – Володимир Юрковський). У грудні 2004 р. відбулися Дні ромської культури, організовані громадою. На них ушановували ансамбль “Бахталє” та його керівника, з нагоди 25 річниці колектива.

11–12 грудня 2006 року в м. Києві в Палаці культури СБУ відбулося свято мистецтв етнічних меншин, що не мають історичної батьківщини. У ньому брав участь фольклорний колектив “Бахталє” (керівник В. Юрковський). Крім того, у червні 2007 року вказаний колектив успішно виступив на III Міжнародному фестивалі “Слобожанська підкова” (м. Харків), а у липні 2007 року – брав участь у I Всеукраїнському фестивалі “Дніпро в Криму” (м. Джанкой, АР Крим). “Бахталє” – лауреат багатьох всеукраїнських та всесоюзних конкурсів, виступав з великим успіхом за кордоном.

Більша частина ромів проживає у м. Миколаєві в таких районах, як Варварівка, Жовтневе, Ялти. Компактно проживають вони також в с. Горожено Баштанського району. Тут мешкає близько 10 сімей. Літом вони займаються вирощуванням овочів, взимку живуть на кошти соціальної допомоги. В Миколаєві ромські жінки торгують на ринках, діти в основному вчаться в школі – інтернаті № 3. Просвітницьку роботу серед дітей проводить один з християнських центрів міста. У 2005 р. була спроба встановити пам’ятник на місці загибелі ромів в роки окупації Миколаєва 1941–1944 рр., але пам’ятник не поставлений до цього часу. Відділом у справах національностей облдержадміністрації, спільно з головним управлінням праці і соціального захисту населення облдержадміністрації, управліннями освіти і науки, культури, інформації та зв’язків з громадськістю облдержадміністрації, райдержадміністраціями, державним архівом Миколаївської області протягом останніх років проведено заходи в межах виконання в області розпорядження голови облдержадміністрації від 20.12.2004 № 541-р “Про забезпечення виконання Постанови Верховної Ради України

від 8 жовтня 2004 року № 2085-IV “Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів”.

Протягом 2005–2007 років в області 2 серпня щорічно відзначався Міжнародний день голокосту ромів. У закладах культури області впроваджено в практику проведення заходів до Міжнародного дня голокосту ромів з метою збереження історичної пам’яті, формування у молодого покоління негативного ставлення до фашизму та расистської політики етноциду щодо ромів, насильства, порушень прав людини. Проводяться тематичні культурно – масові заходи, виховні години, уроки, лекції, бесіди. У бібліотечних закладах Жовтневої бібліотечної системи оформлені огляди періодичних видань “Історія, традиційне життя, побут та звичаї ромів”, перегляд літератури “Роми під охороною держави”, виставки з історії фашистської політики етноциду щодо ромів. 19 липня 2007 року у Жовтневій районній бібліотеці для дорослих відбувся вечір циганського романсу. У бібліотеках м. Южноукраїнська оформлено виставки “Роми – нація, що має право на життя”, “Ні, я нація, я буду вічно жити!”, “Я в серці маюте, що не вмирає”, “Голокост – злочин проти ромів”.

Райдержадміністрації та виконавчі комітети міських (міст обласного значення) рад сприяють створенню музейних експозицій і виставок із висвітлення подій Другої світової війни, пов’язаних із расистською політикою етноциду щодо ромів, яку проводили фашисти. При Казанківському районному народному історичному музеї працює клуб “Патріот Казанківщини”, членами якого є учні старших класів місцевих шкіл. Вони залучені до збирання матеріалів по виявленню місць жертв гітлерівського геноциду ромів у роки Великої Вітчизняної війни. Працівники вказаного музею щороку проводять бесіди про гітлерівський геноцид ромів, про “циганську ніч” в концтаборі Аушвіц – Біркенау 2 серпня 1944 року. У результаті пошукової роботи музейні заклади Очаківського району поповнилися новими експонатами. У вересні 2007 р. діяла виставка, присвячена 70 – річчю створення Миколаївської області, на

якій експонувалися архівні документальні матеріали з історії гітлерівського етноциду ромів у роки Другої світової війни на території області.

Постійно здійснюється обстеження матеріально – побутових умов проживання сімей ромів з метою виявлення постраждалих від гітлерівського етноциду ромів у роки ВВВ та надання їм допомоги. На даний час в області проживає 122 особи з числа ромів, постраждалих внаслідок голокосту. За підсумками проведених обстежень матеріально-побутових умов проживання сімей ромів допомогу надано: грошову – 7 особам, на суму 460 грн; натуральну – 4 особам на суму 180 грн. У межах чинного законодавства 5 сім'ям ромів, які пережили голокост призначено різних видів соціальних допомог на загальну суму 3,2 тис. грн. Ромська громада Миколаївщини приймає участь в обласному фестивалі національних культур “Дружба”, святі рідної мови та ін. культурних заходах. Миколаївська обласна громадська організація “Ром по дром” запланувала на цей рік проведення Днів ромської культури у Миколаєві. Рада національних товариств Миколаївської області співпрацює з місцевими органами влади та неурядовими організаціями національних меншин, враховуючи регіональні особливості. Досвід області може бути екстрапольований і на інші багатонаціональні регіони України, що дасть змогу значно покращити гарантії та умови реалізації прав національних меншин [50] [51].

Друга світова війна, найстрашніша трагедія ХХ – го століття, заподіяла страждання всім народам і привела до величезної кількості жертв. Україна виявилася однією з країн, які потерпіли найбільше, тому що вона була цілком окупована гітлерівською Німеччиною і піддалася найжорстокішому режиму керування з боку загарбників. Вона втратила за цей час мільйони людей різних національностей, у тому числі й ромів. Про факти їхнього переслідування в Україні дотепер мало відомо широкому загалу, опубліковані матеріали дуже незначні. Але могили ромів є по всій Україні.

Отже, в роки Другої світової війни доля циган України склалася трагічно. Вони підлягали винищуванню тільки за свою етнічну приналежність. Знищення проводилося повсюдно з використанням всіх наявних ресурсів і адміністративних ланок різних рівнів. Геноцид циган здійснювався у двох формах: організованій та спонтанній. Загальними тенденціями політики геноциду слід вважати масові акції знищення, перебування циган на особливому правовому становищі, яке передбачало їх дискримінацію, використання каральних органів, намагання знищити свідчення проведеного геноциду і пам'яті про жертви. Крім того, слід зазначити, що в Україні вбивали як кочових так і осілих циган. Ніякого розходження між ними не робилося, і їхнє поголовне винищування було тільки питанням часу. Мотивувалося тотальне винищення циган тим, що вони є «асоціальними елементами», переносниками заразних хвороб, злодіями й грабіжниками, жебраками й закоренілими ледарями. У ряді випадків циган також звинувачували в шпигунстві на користь «червоних» і в підтримці партизан.

Щодо кількості знищених циган, то дослідники Д. Генрік і Г. Паксон вважають, що на території СРСР було знищено не менше 30 тис. циган. Що стосується вбивства циган в Україні то вони почалися в серпні 1941 р. й завершилися навесні 1943 р. У всякому разі, немає відомості про вбивство циган після квітня 1943 р. На думку О. Круглова кількість циган, винищених на окупованій території України в 1941 – 1944 рр., можна оцінити в 19 – 20 тис. чоловік. Більше половини всіх жертв становлять цигани, депортовані в Україну з Румунії. Власне «українські» цигани в загальній кількості жертв становлять приблизно 45 %.

Територія України вкрита могила ромів – жертв Голокосту, але неможливо поставити пам'ятник біля кожного такого місця. Оптимальний шлях для інформування — це книги й інтернет-сайти. Через вивчення трагедій і вшанування

жертв геноциду можна долати суспільні віруси: ксенофобію та расизм. А задля увічнення.

Голокост ромів знайшов відображення в фольклорі та творчості циган. Пережитий геноцид знайшов своє відображення в казках, піснях, віршах і літературних творах циган різних країн. Наприклад: вірш, присвячене гонінням на польських циган, є у поетеси Папуші. У фільмі циганського режисера Тоні Гатліфа "Добрый шлях" в одній зі сцен літня циганка співає пісню, присвячену померлому в концтаборі циганові. Інший його фільм, "Сам по собі", повністю присвячений геноциду ромів. Геноциду циган на окупованих територіях СРСР присвячений фільм російського актора і режисера Дуфуні Вишневського "Грішні апостоли любові". Поет Ліліт Мазикін зверталася до теми геноциду ромів у віршах "Табір танцював (1943)", "Йогану Тролльману", "Заграй мені, Талош (Франція, 1944)", "Райдо. Табор пішов." [30]. Голокост ромів потрібно вивчати для відновлення правди та історичної справедливості, щоб подібне ніколи не повторилося ні з ким, ні з однією національністю, народом, верстою населення.

Використана література і джерела:

1. Бессонов Н. Геноцид цыган Украины в годы Великой Отечественной войны / Н. Бессонов// Рома в Україні: історичний та етнокультурний розвиток цыган (рома) України (XVI – XX ст.). Матеріали міжнародного круглого столу 3 листопада 2006 р. – Донецьк, 2006. – С. 4 – 28.
2. Бессонов Н. Об использовании терминов «Пораймос» и «Холокост» в значении «геноцид цыган» / Николай Бессонов// Голокост і сучасність. – 2007. – № 1 (2) – С. 79.
3. Бессонов Н. Цыгане СССР в оккупации. Стратегии выживания / Николай Бессонов// Голокост і сучасність. – 2009. – № 2 (6) – С. 24.
4. Зіневич Н. – До питання про специфіку геноциду ромів на українських землях у роки Другої світової війни / Наталія Зіневич // Голокост і сучасність. – 2009. – № 2 (6) – С. 153.
5. Жуковський А. Українські землі під румунською окупацією в часи Другої світової війни: Північна Буковина, частина Бессарабії і Трансїстрії, 1941-1944 / А. Жуковський // Український історик. – 1987. – № 1 – 4. – С. 83-96.
6. Круглов А. Геноцид в Украине в 1941-1944 гг.: статистико-региональный аспект/ А. Круглов // Геноцид і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2009. – № 2 (6). – С. 83-113.
7. Левит И. Е. Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР. Истоки, планы, реализация (1.IX.1939 – 19.XI.1942) / И. Е. Левит. – Кишинев : Штиинца, 1981. – 391 с.
8. Тяглый М. «Расовые враги» и «асоциальные элементы»: политика нацистских оккупантов в Крыму в отношении евреев и цыган / М.Тяглый // Историческое наследие Крыма. – 2005. – № 10. – С. 9 – 22.

9. Тяглый М. Чингене – жертвы Холокоста? Нацистская политика в Крыму в отношении цыган, 1941–1944 / М.Тяглый // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. Науковий і документальний журнал. – 2007. – № 2 (29). – С. 61–98.
10. Тяглый М. Палачи – жертвы – наблюдатели: Нацистская антицыганская политика в оккупированной Украине и позиция местного населения (на примере Крыма): методологические замечания / М.Тяглый // Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2008. – Т. 15. Тематич. випуск «Роми України: із минулого в майбутнє». – С. 446 – 448.
11. Деметр Н.Г. Судьба цыган в период нацистского террора / Н.Г. Деметр, В.К. Ку-тенков // ТумБалалайка. – № 15 – 16 (апрель–май). – 1999. Електронний код доступа: http://tumbalalaika.memo.ru/articles/artn15-16/n1504_25.htm
12. Кульчицкий С. Киев во время гитлеровской оккупации (исторический очерк)/ С. Кульчицкий, Д. Малаков. Електронний код доступа: <http://www.3media.kiev.ua>.
13. Из дневника Х. Г. Лашкевича // Холокост в Крыму: Документальные свидетельства о геноциде евреев Крыма в период нацистской оккупации Украины (1941–1944) / Ред.-сост. М.И. Тяглый. – Симферополь, 2002. – С. 68.
14. Віпперман В. «Як і з євреями?» Пораймос у німецькій політиці та науці / Вольфганг Віпперманн // Голокост і сучасність. – 2009. – № 2 (6) – С. 68.
15. Фрезер Е. Цигани / Е. Фрезер / Пер. з англ. – К.: Либідь, 2003. – С. 527.
15. Мигович І.І. Закарпатський соціум: етнологічний аспект / І.І. Мигович, М.П. Макара. – Ужгород, 2000. – С. 4.
16. Навроцька Є. Антиромська політика в Закарпатті у роки Другої світової війни: зібрання свідчень та збереження історичної пам'яті / Євгенія Навроцька // Голокост і сучасність. – 2009. – № 2 (6) – С. 127 – 128.

17. Панчук М. До питання про становище ромів Закарпаття в роки угорської окупації та Другої світової війни / Май Панчук // Голокост і сучасність. – 2009. – № 2 (6) – С. 166.
18. Кенрик Д. Цыгане под свастикой / Д. Кенрик, Г. Паксон; [Пер. с нем.]. – М.: Текст, 2001. – С. 132.
19. Друч Ефим. Алексей Гесслер. Цыгане. – М.
20. І. Моторна. Депортація румунських циган до Трансїстрії: методи та демографічні наслідки. Електронний код доступа: http://histans.com/JournALL/chornlit/chornlit_2011_3/12.pdf
21. Юрий Ицковский. Памятник жертвам Холокоста цыган открыт в Кривоозерском районе. Новая Николаевская газета. – 2012. – 10 – 16 октября.
22. Факти геноциду 1942 – 1944 років ромського населення на території Кривоозерського району. Кривоозерщина. – 2012. – 1 серпня.
23. Невід’ємна частина нашої національної пам’яті. Кривоозерщина. – 2012. – 10 жовтня.
24. И. Гармашов. Ромы: знакомые и незнакомые. Южная правда. – 2010. – 21 сентября.
25. Н. Фалько. Трагедія ромів.// Трибуна хлібороба. – 2005. – 30 липня.
26. Електронний код доступа: http://histans.com/JournALL/chornlit/chornlit_2011_3/12.pdf
27. Електронний код доступа: http://www.nbuuv.gov.ua/portal/soc_gum/nsid/2011_20/c131-150.pdf
28. Електронний код доступа: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/cuspilstvo/kvitok-do-romanisthan>.

29. Електронний код доступа: http://www.novadoba.org.ua/sites/default/files/11_0.pdf7. Геноцид по країнах (деякі факти)
30. Електронний код доступа: <http://znaimo.com.ua>. Геноцид циган
31. Електронний код доступа: <http://zgroup.com.ua/article.php?articleid=581>
32. Електронний код доступа: <http://ua-reporter.com/novosti/35475>Сьогодні – річниця “циганської” ночі.
33. Електронний код доступа: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1222/163/43328/>Ярослава МУЗИЧЕНКО // Циганське горе.
34. Електронний код доступа: <http://uk.wikipedia.org/wiki>
35. Електронний код доступа: <http://ua-reporter.com/novosti/35475>Сьогодні – річниця “циганської” ночі
36. Електронний код доступа: <http://panoramamukachevo.com/2011/08/02/10486/>Роми вимагають від Азарова вшанувати вбитих циган у Бабиному Яру, а не лише євреїв
37. Електронний код доступа: <http://vinnica.unian.net/ukr/detail/4946> Рома і голокост
38. Електронний код доступа: <http://dosta-coe.org/sq/node/327>
Аладар Адам. Білий камінь з чорної катівні / А. Адам, Ю.Зейкан, Є.Навроцька.- Ужгород: «Видавництво Олександри Гаркуші», 2006.- 57 с.
http://www.novadoba.org.ua/sites/default/files/11_0.pdf
39. Електронний код доступа: http://aratta-ukraine.com/news_ua.php?id=14606На Волині вшанують жертв циганського Голокосту
40. Електронний код доступа: <http://www.dw>.
41. Електронний код доступа: http://www.iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/13/articles/sec2/stat22.html

42. Електронний код доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2085-iv2> серпня – Міжнародний день голокосту ромів
43. Електронний код доступу: <http://migra.mk.gov.ua/ua/news/?id=1671>
44. Електронний код доступу: http://provoly.com/news_2011-07-29/9040-na-volini-vshanuyut-zhertv-ciganskogo-golokostu.html
45. Електронний код доступу: <http://ww.lutsk.ua/fast-news/2-serpnya-mizhnarodniy-den-golokostu-romiv>
46. Електронний код доступу: <http://maidanua.org/2012/08/pamyataty-romiv-zhertv-holokostu/>
47. Електронний код доступу: <http://ua-reporter.com/novosti/35475>
48. Електронний код доступу: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2006/4/22.pdf>
49. Назустріч пам'яті: Навч. – метод. Посіб. до фільму про Голокост в Україні «Назви своє ім'я» / Авт. – упоряд. : О. Войтенко, М. Тяглий. – К.: Полігр. Фірма «Оранта», 2007. – 240 с. – С. 174.
50. О. Гриневич. Роми України і Миколаївщини // «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження»: ІУ Миколаївська обласна краєзнавча конференція. – Миколаїв, 2002. – С. 241 – 244.
51. О. Гриневич. Роми України і Миколаївщини // Миколаївщина багатонаціональна: з історії етнічних спільнот регіону. – Миколаїв, 2005. – С. 266 – 272.
52. Аладар Адам. Білий камінь з чорної катівні / А. Адам, Ю.Зейкан, Є.Навроцька. – Ужгород: «Видавництво Олександри Гаркуші», 2006. – 57 с.

ДОДАТКИ

Додаток 1.

Перелік документів, в яких знаходяться списки ромів (циган), що перебували на території населених пунктів сучасної Миколаївської області в період тимчасової нацистської окупації області 1941-1944 рр.

1. Список циган, які перебували у секторі Доманівської жандармерії Голтської префектури: 479 осіб (без урахування членів родин).

Ф.р-2178, оп. 1, спр. 374, арк. 1-4.

2. Список циган, які перебували у секторі Кривоозерської жандармерії Голтської префектури: 342 особи (без урахування членів родин).

Ф.р-2178, оп. 1, спр. 374, арк.5-10зв.

3. Список циган, які перебували у секторі Врадіївської жандармерії Голтської префектури: 460 осіб (без урахування членів родин).

Ф.р-2178, оп. 1, спр. 374, арк. 12-18.

4. Список циган, які перебували у секторі Врадіївської жандармерії Голтської префектури: 163 особи (без урахування членів родин).

Ф.р-2178, оп. 1, спр. 374, арк. 19-22.

5. Список циган, які перебували у секторі Доброжанівської жандармерії Голтської префектури: 31 особа (без урахування членів родин).

Ф.р-2178, оп. 1, спр. 374, арк. 23-24.

6. Список циган, які перебували у секторі Іванівської жандармерії Голтської префектури: 31 особа (без урахування членів родин).

Ф.р-2178, оп. 1, спр. 374, арк. 25-25зв.

7. Список циган, які перебували у секторі Новопавлівської жандармерії Голтської префектури: 48 осіб (без урахування членів родин).

Ф.р-2178, оп. 1, спр. 374, арк. 26-27.

8. Список циган, які перебували у секторі Новопавлівської жандармерії Голтської префектури: 18 осіб (без урахування членів родин).

Ф.р-2178, оп. 1, спр. 374, арк. 28.

9. Список циган, які перебували у секторі Кривоозерської жандармерії Голтської префектури: 342 особи (без урахування членів родин).

Ф.р-2178, оп. 1, спр. 374, арк. 74-79, 91-94.

10. Список циган, які перебували у секторі Доманівської жандармерії Голтської префектури: 191 особа (без урахування членів родин).

Ф.р-2178, оп. 1, спр. 374, арк. 80-83.

11. Список циган, які перебували у секторі Владіївської жандармерії Голтської префектури: 158 осіб (без урахування членів родин).

Ф.р-2178, оп. 1, спр. 374, арк. 84-86.

12. Список циган, які перебували у секторі Владіївської жандармерії Голтської префектури: 85 осіб (без урахування членів родин).

Ф.р-2178, оп. 1, спр. 374, арк. 87-88.

13. Список циган, які перебували у секторі Доброжанівської жандармерії Голтської префектури: 10 осіб; Іванівської жандармерії Голтської префектури: 17 осіб; Новопавлівської жандармерії Голтської префектури: 12 осіб.

Ф.р-2178, оп. 1, спр. 374, арк. 89, 96.

14. Список циганських родин, які мешкали на території Велико-Веселовського сільуправління Владіївської волості Великоградіївського району Голтського повіту станом на 15.12.1943: 15 родин.

Ф.р-2425, оп. 1, спр. 13, арк. б/н.

15. Список циганських родин, які мешкали на території Владіївського сільуправління Великоградіївського району Голтського повіту у серпні 1943 р.: 29 осіб.

Ф.р-2425, оп. 1, спр. 19, арк. б/н.

16. Список циганських родин, які мешкали на території Врадіївського сільуправління Великоврадіївського району Голтського повіту у серпні 1943 р.: 13 родин, 64 особи.

Ф.р-2425, оп. 1, спр. 19, арк. б/н.

17. Список циганських родин, які мешкали в с. Ново-Григорівка Врадіївського сільуправління Великоврадіївського району Голтського повіту у 1943 р.: 14 родин, 68 осіб.

Ф.р-2425, оп. 1, спр. 19, арк. б/н.

18. Список циганських родин, які мешкали в с. Олексіївка Великоврадіївського району Голтського повіту у серпні 1943 р.: 23 особи.

Ф.р-2425, оп. 1, спр. 19, арк. б/н.

19. Список циганських родин, які мешкали в с. Захарівка Іванівського сільуправління Великоврадіївського району Голтського повіту у 1943 р.: 28 осіб.

Ф.р-2425, оп. 1, спр. 19, арк. б/н.

20. Список циганських родин, які мешкали на території Мар'янівського сільуправління Великоврадіївського району Голтського повіту у 1943 р.: 8 родин, 33 особи.

Ф.р-2425, оп. 1, спр. 19, арк. б/н.

21. Список циганських родин, які мешкали в с. Кумари Великоврадіївського району Голтського повіту у 1943 р.: 42 особи.

Ф.р-2425, оп. 1, спр. 19, арк. б/н.

22. Список циганських родин, які мешкали в с. Кумари Великоврадіївського району Голтського повіту у 1943 р.: 72 особи.

Ф.р-2425, оп. 1, спр. 19, арк. б/н.

23. Список циганських родин, які мешкали в с. Кумари Великоградіївського району Голтського повіту у 1943 р.: 44 особи.

Ф.р-2425, оп. 1, спр. 19, арк. б/н.

24. Список циганських родин, які мешкали в с. Кумари Великоградіївського району Голтського повіту у 1943 р.: 12 родин, 66 осіб.

Ф.р-2425, оп. 1, спр. 19, арк. б/н.

25. Список циганських родин, які мешкали на території Доброжанівського сільуправління Великоградіївського району Голтського повіту у 1943 р.: 22 родини, 131 особа.

Ф.р-2425, оп. 1, спр. 19, арк. б/н.

26. Список циганських родин, які мешкали на території Доброжанівського сільуправління Великоградіївського району Голтського повіту у 1943 р.: 10 родин, 22 особи; 31 особа; 24 особи; 26 осіб.

Ф.р-2425, оп. 1, спр. 19, арк. б/н.

27. Список циганських родин, які мешкали в с. Копані Іванівського сільуправління Великоградіївського району Голтського повіту у 1943 р.: 37 осіб.

Ф.р-2425, оп. 1, спр. 19, арк. б/н.

28. Список циганських родин, які мешкали на х. Веселий Великоградіївського району Голтського повіту у 1943 р.: 65 осіб.

Ф.р-2425, оп. 1, спр. 19, арк. б/н.

29. Список циганських родин, які мешкали на території Іванівського сільуправління Великоградіївського району Голтського повіту у 1943 р.: 19 осіб; 4 особи.

Ф.р-2425, оп. 1, спр. 19, арк. б/н.

30. Список циганських родин, які мешкали на території Ландауського району Березівського повіту у 1943 р.: 199 осіб.

Ф.р-1594, оп. 3, спр. 10, арк. 20-23.

31. Список циганських родин, які мешкали на території Ландауського району Березівського повіту у 1944 р.: 186 осіб; 23 особи; 76 осіб; 23 особи.

Ф.р-1594, оп. 3, спр. 10, арк.9-20.

32. Список циган, які працювали на держфермі „Маршал Антонеску” у Доманівському районі Голтського повіту, на отримання заробітної плати (вересень 1943 р.) – 120 осіб.

Ф.р-2418, оп. 1, спр. 62, арк. 21-23 зв.

33. Список циган, які працювали на держфермі „Маршал Антонеску” у Доманівському районі Голтського повіту, на отримання заробітної плати (вересень 1943 р.) – 204 особи.

Ф.р-2418, оп. 1, спр. 62, арк. 26-29.

34. Список циган, які працювали на держфермі „Маршал Антонеску” у Доманівському районі Голтського повіту, на отримання заробітної плати (вересень 1943 р.) – 6 осіб.

Ф.р-2418, оп. 1, спр. 62, арк. 31.

35. Список циган, які працювали на держфермі „Маршал Антонеску” у Доманівському районі Голтського повіту, на отримання заробітної плати (вересень 1943 р.) – 19 осіб.

Ф.р-2418, оп. 1, спр. 62, арк. 32-а.

36. Список циган, які працювали на держфермі „Бесарабія” у Доманівському районі Голтського повіту, на отримання заробітної плати (серпень 1943 р.) – 103 особи.

Ф.р-2418, оп. 1, спр. 51, арк. 3-7.

37. Список циган, які працювали на держфермі „Бесарабія” у Доманівському районі Голтського повіту, на отримання заробітної плати (серпень 1943 р.) – 25 осіб.

Ф.р-2418, оп. 1, спр. 51, арк.10.

38. Список циган, які працювали на держфермі „Бесарабія” у Доманівському районі Голтського повіту, на отримання заробітної плати (серпень 1943 р.) – 35 осіб.

Ф.р-2418, оп. 1, спр. 51, арк. 12.

39. Список циган, які працювали на держфермі „Бесарабія” у Доманівському районі Голтського повіту, на отримання заробітної плати (серпень 1943 р.) – 366 осіб.

Ф.р-2418, оп. 1, спр. 51, арк. 14-23.

40. Список циган, які працювали на держфермі „Бесарабія” у Доманівському районі Голтського повіту, на отримання заробітної плати (серпень 1943 р.) – 174 особи.

Ф.р-2418, оп. 1, спр. 51, арк. 27-30зв.

41. Список циган, які працювали на держфермі „Бесарабія” у Доманівському районі Голтського повіту, на отримання заробітної плати (серпень 1943 р.) – 39 осіб.

Ф.р-2418, оп. 1, спр. 51, арк. 34-35.

42. Список циган, які працювали на держфермі „Бесарабія” у Доманівському районі Голтського повіту, на отримання заробітної плати (серпень 1943 р.) – 22 особи.

Ф.р-2418, оп. 1, спр. 51, арк. 37-38.

43. Список циган, які працювали на держфермі „Бесарабія” у Доманівському районі Голтського повіту, на отримання заробітної плати (серпень 1943 р.) – 48 осіб.

Ф.р-2418, оп. 1, спр. 51, арк. 40-41зв.

44. Список циган, що перебували на території Варварівського району Очаківського повіту у 1942 р.: 90 осіб.

Ф.р-1591, оп. 4, спр. 25, арк. 29-30зв.

45. Список циган, що перебували на території Варварівського району Очаківського повіту у 1942 р.: 17 осіб.

Ф.р-1591, оп. 4, спр. 25, арк. 35.

46. Список циган, що перебували на території Варварівського району Очаківського повіту у грудні 1942 р.: 14 осіб.

Ф.р-1591, оп. 4, спр. 25, арк. 36-36зв.

47. Список циган, що перебували на території Варварівського району Очаківського повіту у 1943 р.: 9 осіб.

Ф.р-1591, оп. 4, спр. 42, арк. 9.

48. Список циган, які померли з 19 грудня по 26 грудня 1942 р. в с. Велика Корениха Варварівського району Очаківського повіту: 24 особи.

Ф.р-1591, оп. 4, спр. 42, арк. 10-11.

49. Список циган, які мешкали у комуні Козирка на території Очаківського повіту (1943 р.): 18 осіб.

Ф.р-1592, оп. 2, спр. 38, арк. 24.

50. Список циган, які мешкали у комуні Козирка на території Очаківського повіту (1943 р.): 19 осіб.

Ф.р-1592, оп. 2, спр. 38, арк. 26.

51. Список циган, які мешкали на території Очаківського повіту (1943 р.).

Ф.р-1592, оп. 2, спр. 38, арк. 36-43.

52. Список циган, які мешкали на території Очаківського повіту (1943 р.): 200 осіб.

Ф.р-1028, оп. 1, спр. 98, арк. 5-8.

53. Список циган, які мешкали на території Очаківського повіту (1943 р.): 201 особа.

Ф.р-1028, оп. 1, спр. 98, арк. 10-11зв.

54. Список циган, які мешкали на території Очаківського повіту (1943 р.): 1001 особа.

Ф.р-1028, оп. 1, спр. 118, арк. 52-69; 70-87.

55. Список циган, які мешкали на території Варварівської претури Очаківського повіту (1943 р.): 740 осіб.

Ф.р-1028, оп. 1, спр. 98, арк. 92 – 104.

56. Список циган, які мешкали на території Очаківського повіту (1943 р.): 208 осіб.

Ф.р-1028, оп. 1, спр. 118, арк. 112-117.

Додаток 2.

Промова пані Міранди Вуолясранти, віце – президента Європейського форуму ромів та кочових народів, яку було виголошено 25 квітня 2006 року в Страсбурзі під час церемонії вшанування пам'яті Дня Шоах (Day of Shoah).

"Дорогі учасники вшанування пам'яті Yom ha Shoah та Samudaripe,

Я глибоко вражена і вважаю за велику честь як представник ромського народу мати можливість брати участь в цій церемонії вшанування пам'яті Yom ha Shoah, або, як ми це називаємо ромською мовою - Samudaripe, яку було організовано тут, у Страсбурзі, ліберальним єврейським рухом Франції. В цей день ми вшановуємо пам'ять депортованих під час Другої світової війни до концтаборів євреїв, ромів-манушів та представників інших народів.

Цей день вшанування пам'яті євреїв, ромів-манушів, вірменів та інших народів, яких було депортовано до таборів смерті, до сьогодні залишається важливим сигналом. Враховуючи сьогоднішній расизм в Європі, який піднімає голову, це послання стає як ніколи актуальним. Ми повинні об'єднати наші сили для боротьби із зростанням расизму в Європі. Історія має традицію повторюватись.... Це видно неозброєним оком і ознаки такої нетерпимості є помітними, хоч такі міжнародні структури, якими є Рада Європи, Європейський суд з прав людини та Європейський Союз постійно борються за рівні права людини та права на соціальні послуги для кожної особи.

Мотив цього послання є суворим, але водночас він є закликом до кожного із присутніх тут сьогодні – євреїв, ромів, манушів, ельзасців та іноземців - почути перші відгуки після Другої світової війни про найбільш забуту частину нацистської епохи...

а саме – про геноцид проти рома/сінті. Цей заклик спрямований на те, щоб визнати біль і те, що подібні страждання народу ромів/сінті продовжуються в сьогodнішній Європі, після дев'яти століть спільно прожитої європейської історії та через 60 років після жахів голокосту.

2 та 3 серпня 1944 року декілька тисяч ромів та сінті були знищені в циганському таборі, що знаходився в концентраційному таборі Освенцім-Біркенау. Історики розходяться в поглядах щодо точної кількості знищених цієї ночі. Для того, щоб звільнити місце для євреїв, яких привезли з Угорщини, були вирішено ліквідувати всіх „циган”. Чоловіків відіслали на роботу, щоб німецьким охоронцям було легше заганяти жінок, дітей та старих людей до газових камер.

Ті з німців, хто брав участь у цьому масовому вбивстві, пізніше описували як один із найбільш складних для них моментів під час війни те, як ромські жінки боролись, щоб не випустити своїх дітей. Крематорії палали всю ніч.

Нам не слід забувати, що навіть коли політика і кордони в Європі змінюються, загроза для ромів та євреїв з боку крайнього націоналізму залишається постійною. Нам не слід забувати про те, що слід діяти спільно, вимагати, щоб на нас дивились так само, як і на всіх інших європейців, а також поважали нарівні з ними. „Коли йдеться про євреїв, то серед них не просто багато злочинців, а всі євреї походять від злочинців, і злочинність в самому їхньому характері. Євреї не є такими ж людьми, як інші люди, вони є псевдолюдьми, яких об'єднує разом і згуртовує успадкована ними здатність до злочинів... Цілковите знищення євреїв буде не втратою для людства, а лише корисною смертною карою або ж запобіжним заходом з метою застерегти інших злочинців”, – так заявляв в 1944 році Геббельс.

Дослідник голокосту відносно рома припускає, що наведена вище промова Геббельса, з маленькою зміною, де слово „євреї” буде замінено на слово „цигани”,

буде, як і 60 років тому, такою ж популярною сьогодні в Європі, яка характеризується сильними, хоч все ще і замовчуваними, антиромськими настроями.

Вважається, що під час голокосту було знищено від 600 000 до 1 500 000 ромів. В процентному відношенні ромська етнічна група найбільше потерпіла від вбивств нацистів. Понад 90 відсотків ромського населення Австрії, Німеччини та Естонії було знищено фашистськими режимами.

Голокост з боку нацистів щодо євреїв не забутий, і це справедливо. Як до, так і після Другої світової війни, будучи постійно маргіналізованими, роми продовжують часто проживати в умовах крайньої бідності на задвірках європейських суспільств, і їм не вдавалось привернути таку ж належну увагу до голокосту щодо ромів, як це було зроблено щодо голокосту відносно євреїв.

Інформацію про голокост відносно ромів не можна знайти в жодних європейських підручниках. Питання про геноцид проти ромів ретельно намагаються залишити на околицях академічних досліджень, як і питання про те, що жорстоке ставлення до людей в колоніальних країнах було більш жахливим, аніж ставлення до худоби.

Від 8 до 12 мільйонів ромів у Європі, згідно з результатами різних досліджень та доповідей європейських інституцій, продовжують залишатись найбільш незахищеною групою.

Рома продовжують наражатись на різке відторгнення з боку населення, яке складає етнічну більшість. Голокост відносно ромів або ж заперечується національними урядами, або ж невідомий для більшості населення. Відповідно до результатів опитування на Мальті та в Люксембурзі, навіть у цих країнах, де ромів немає, через сильне негативне упередження роми є групою населення, до якої ставляться найбільш зневажливо.

Те, що антиромські настрої та дії продовжують залишатись в Європі формою расизму, з якою не можна миритися, багато в чому спричинене незнанням. Жахливі

дії, спрямовані проти ромів за більш ніж дев'ятисотрічну історію їх перебування в Європі належно задокументовані, але подібно до голокосту відносно ромів, вони приховуються від громадськості.

Плакати з написами „Заберіть геть свої руки від наших дітей”, на яких зображено рома, поширені скрізь в Ломбардії, що викликає аналогію із розгорнутою напередодні голокосту пропагандою проти євреїв.

Викрадення дітей є безпідставним забобоном, який використовується по відношенню до ромів та масово повторюється в засобах масової інформації. А от те, що в січні 1940 року понад 200 ромських дітей були вбиті в Бухенвальді, в Німеччині, де на них проводились досліди з використання кристалів, які пізніше застосовувались у газових камерах, повинно б було стати важливою темою для обговорення в журналістських статтях та репортажах.

До вивчення проблеми антиромських настроїв в основному ставляться з скептицизмом, якщо лише роми не звинувачують самі себе як основних винуватців, що спровокували расистське ставлення щодо них же самих. Відповідно, належної реакції, яка б привернула увагу до причин дискримінації ромів у Європі, ще не було. В кращому випадку проблема антиромських настроїв просто ігнорується. Її обходять стороною ЗМІ і їй не приділяють уваги політики. В січні 2005 року Європейський парламент ухвалив резолюцію про голокост та антисемітизм, однак відмовився включити до цього документу спеціальну згадку про голокост відносно ромів та антиромські настрої у Європі. Президенти Ізраїлю та Польщі продемонстрували винятково відмінне ставлення під час церемонії вшанування пам'яті загиблих в Освенцімі, згадавши ромів, які стали жертвами голокосту.

За іронією долі найбільш відомою заявою, яку було зроблено щодо ромів Європейською Комісією, є заява Посла у Словаччині пана Еріка Ван дер Ліндона, в якій він запропонував забирати ромських дітей від їхніх батьків та поміщати їх до

шкіл-інтернатів. „Це може видаватись спрощеним” заявив у травні 2004 глава делегації ЄС „але, гадаю, суть проблеми полягає в тому, що ми повинні посилити освіту та організувати навчальний процес в такий спосіб, щоб ми могли розпочати, я б взяв висловлене далі в лапки – примусово залишати ромських дітей в закладах типу шкіл-інтернатів з понеділка по п’ятницю, щоб вони постійно перебували в системі цінностей, які є основними в нашому суспільстві.

11 лютого 2005 року французьке громадське телебачення TV -5 транслювало програму „Злочинність: шлях ромів”. Будучи чутливими до антисемітизму та аргументовано уникаючи ісламофобії, велика частина французьких ЗМІ, як видається, знайшла козла відпущення для расистських висловлювань - ромів. Репортаж, який, без сумніву, суттєво зашкодив би дипломатичним стосункам з США та Ізраїлем, якби він був спрямований проти афроамериканців або євреїв, і який би вважався підбурюванням до розпалювання расової ворожнечі, був сприйнятий як нормальний. Програма „С в ефірі” висловила припущення про те, що існує потреба в спеціальному поліцейському підрозділі, який стане чітким розв’язанням проблеми і займатиметься ромами, яких учасники обговорення характеризували як злочинців, проститутток, викрадачів дітей та мафіозі. Типово, що на цій передачі не було жодного представника від ромів або експерта з питань рома.

Під час режиму нацистів подібний „спеціальний” орган було створено, він називався „циганським центром” (Zigeunerzentrale), і він „професійно” готував дорогу до таборів смерті для ромів та сінті.

Обізнаність з основними правами людини та проблемами дискримінації в цілому залишається дуже низькою. Про голокост відносно ромів або нічого не говорять, або нічого не знають, і громадська думка залишається сильно антиримською. Пам’ятаючи про свій електорат, політична еліта не ризикує і сором’язливо ховає очі. Значна частина ЗМІ просто наслідує лідерів.

В цьому році деякі речі продовжують залишатись в незмінному стані такими ж, якими вони були в сорокових роках минулого сторіччя. Багато людей у Європі вірять у вищість їхньої власної нації та культури. Ромів часто розглядають як чужаків у країнах, де вони проживають вже протягом століть. Багато ромів проживають у злиденних умовах. Однак, від сорокових років минулого століття відбулось і багато змін. Багато урядів в ході своїх дискусій з Радою Європи визнали необхідність того, що слід перейти від здійснення орієнтованих на ромів програм до діалогу з ними та до вироблення спільної політики. Європейський форум ромів та кочових народів завдяки укладеній у грудні 2004 року угоді про партнерство з Радою Європи надає шанс стати реальним партнером у діалозі з європейськими інституціями та ствердити повагу до наших людських прав. Змінити існуючий стан речей можемо ми з вами, всі люди, хто має виважене бачення та здорове розуміння вірного та хибного. Ми можемо змінити майбутнє, і ми повинні працювати разом заради рівності прав для всіх людей на нашій землі, з тим, щоб відомий вислів „ніколи більше” стосувався не лише євреїв, а всіх осіб, для яких існує загроза негуманного поводження. Дякую, Develessa.

Міранда Вуоласранта, Віце-президент ЄФРКН

Додаток 3.

Антиромська політика Румунії та Угорщини під час Другої світової війни: її прояви на території України.

Тепер подивимось яку політику щодо циган проводили союзники нацистської Німеччини: Румунія та Угорщина. У 1941 – 1944 рр. частина українських земель опинилася у складі трьох румунських губернаторств: «Буковини» (Чернівецька область), «Бессарабії» (Ізмаїльська область), «Трансністрії» (Одеська область, південна частина Вінницької та західні райони Миколаївської областей УРСР). З самого початку румунський уряд не виказував особливої поваги щодо циган. Переконаність у тому, що цигани є людьми другого сорту мала глибокі коріння в румунській культурі: народній та елітарній. У самій Румунії цигани перебували на самому дні суспільства й були найбільш знедоленою його частиною.

Крім того, в королівстві існували впливові сили, які вели агресивну анти-циганську пропаганду. До них належали євгеністи – прихильники концепції «по-ліпшення» людської природи й вирощування більш досконалої, з біологічної точки зору, породи людей. У 1941 р. євгеніст Георге Фекеоару опублікував брошуру, у якій заявив, що кочових циган слід помістити в концтабори й направляти на примусові роботи; у таких умовах вони «вимерли б протягом життя одного покоління». Він, також, пропонував осілих циган піддати насильницькій стерилізації. Нарешті, в 1943 р. відомий євгеніст Петру Римнянцу написав про необхідність піддати «іно-родницькі родини й громади, особливо циган, сегрегації».

Висловлювання євгеністів доходили до румунського диктатора Іона Антонеску через його головного радника з «політики народонаселення», тобто поліпшення «біології» румунської нації, доктора Сабіна Мануїле. Останній був прихильником жорстких заходів які практикувалися в нацистській Німеччині. У своєму рефераті «Політика народонаселення», що був написаний в 1941 р., радник розвивав ідею

«циганської небезпеки» з біологічної точки зору. Він називав циган великою расо-вою проблемою Румунії і переконував, що цигани сприяють множенню генетично неповноцінних людей. Антонеску позитивно оцінив його творіння.

У свою чергу диктатор розділяв усі традиційні румунські упередження щодо циган і був дуже чутливий до того, що в очах іноземців румуни часом сприймалися як «майже цигани». На засіданнях ради міністрів 7 лютого та 4 квітня 1941 р. І. Антонеску закликав усунути циган з усіх сфер громадського життя, виступив за заборону шлюбів із «цією нечистою» і вимагав загнати їх у трудові табори. Диктатор пояснив у чому була шкода заподіяна циганами. По – перше, вони здобувають собі засоби до існування, не працюючи; по – друге, переносять й поширюють різні хвороби. Він вважав, що цигани руйнували румунську націю. Через це держава, захищаючи свою націю від небезпечного ворога, повинна була діяти нещадно. У квітні 1941 р. І. Антонеску наказав підготувати землянки у дельті Дунаю (район, відомий своїм нездоровим кліматом) і виселити туди циган. Однак, наказ не був виконаний. Можливо підготовка до війни проти СРСР відволікла увагу диктатора від «циганської проблеми».

Прийняття рішучих заходів проти циган вимагали і румунські урядовці. Так, експерт Міністерства праці, охорони здоров'я й соціального захисту Н. Кедере на початку 1941 р. представив доповідь про причини поширення тифу в Румунії. У ній він охарактеризував циганські поселення як середовище, в якому тиф існував постійно внаслідок злиднів й антисанітарних умов життя. Експерт рекомендував помістити циган у трудові колонії та розділити їх на три категорії. До першої зарахувати тих, хто виявив схильність до сільських робіт. Їх слід було оселити на земельних ділянках. До другої тих, хто виявив здатність до інших професій. Третю категорію становили ті, хто був нездатний до будь якої праці. У відношенні до них пропонувалося знайти «сміливе» рішення й звільнити суспільство від «марних і нестерпних» людей.

У жовтні 1941 р. начальник кабінету І. Антонеску Овідіу Вледеску запропонував депортувати циган у Трансністрію. Однак диктатор відклав рішення цього питання на більш пізній строк. Згодом, з подібною пропозицією вийшло Міністерство юстиції, яке запропонувало заключити циган у трудові колонії. Мабуть під тиском подібних пропозицій, 1 травня 1942 р. наказав почати підготовку до депортації в Трансністрію кочових й «асоціальних» циган з Румунії. На думку В. Акіма це рішення було несподіваним для всього румунського суспільства.

Наведені факти свідчать, що рішення про депортацію циган у Трансністрію не було примхою Антонеску, воно виражало настрої частини румунських урядових експертів й бюрократів. Втім, остаточне рішення про депортацію було прийнято румунським диктатором особисто. Час депортації, критерії відбору і строки «операції» теж були визначені ним.

Наказ від 1 травня 1942 р. передбачав депортацію лише кочових циган, проте вже 17 травня державний секретар Міністерства внутрішніх справ генерал Костянтин Васіліу видав наказ поліцейським та жандармським управлінням до 10 червня 1942 р. скласти списки двох категорій циган: «1. Кочові цигани. 2. Осілі цигани (...які ...[були] засуджені [судом], є рецидивістами або не мають засобів для існування або певного заняття... і в такий спосіб являють загрозу громадсько-му порядку)». 22 травня 1942 р. вийшов новий наказ Антонеску в якому він велів провести протягом червня депортацію цих категорій циган.

У травні 1942 р. було зроблено відбір двох категорій циган; їх виявилось 40 909 (9 471 кочових і 31 438 осілих). Це становило близько 20 % всіх циган Румунії. В першу чергу вислали кочових циган. Їхня депортація тривала з 25 червня по 15 серпня 1942 р. Першою хвилею охопили 11 441 циган – 2 352 чоловіків, 2 375 жінок й 6 714 дітей. 22 липня 1942 р. був видан наказ про депортацію «небезпечних і небажаних» осілих циган. З 12 по 20 вересня 1942 р. у Трансністрію були депортовані ще 13 176 чоловік.

У жовтні 1942 р. у Транс-ністрії перебувало 24 686 румунських циган – 11 441 кочових, 13 176 осілих і 69 колишніх в'язнів. Пізніше до них приєдналося ще близько 600 чоловік. Загальна кількість депортованих сягнула 25 283 – 7 856 чоловіків, 7 266 жінок та 10 161 дитина.

Генерал Васіліу, який керував депортацією від початку до кінця, відзначався особливою жорстокістю. Він розглядав її як чудову можливість позбутися тієї частини населення, яку вважав джерелом злочинності й різноманітних проблем для органів правопорядку. Генерал намагався депортувати якнайбільше циган. Всі вони, а особливо ті, хто не мав постійного джерела доходу, були в його очах злочинцями.

У вересні – жовтні 1942 р. депортація завершилася й Васіліу видав наказ провести новий перепис циган, «на яких є кримінальні справи». Слід було переписати «як тих, які були засуджені, так і тих, які були виправдані для того, щоб до весни 1943 р. вони були евакуйовані в Трансністрію». Проте, 13 жовтня 1942 р. заступник прем'єр-міністра Румунії Міхай Антонеску оголосив про припинення депортацій циган. Це рішення було викликане зміною оцінки ймовірного результату війни. Приймаючи цю ухвалу Іон і Міхай Антонеску менш за все думали про долю циган.

До речі, доля висланих владою з різних частин румунської держави, в тому числі з північної Буковини та Бессарабії, циган склалася трагічно. Велика концентрація людей у таборах з жахливими умовами призвела до того, що значна їх частина загинула від голоду, холоду та хвороб. Так, в Очаківському повіті взимку 1942 – 1943 р. померло близько 4 тис. циган. Декого розстріляли загони самооборони німецьких колоній (наприклад, у с. Шенфельд). Основним місцем поселення циган у цьому повіті було с. Ковалівка (нині Владіївський район Миколаївської області). Відповідно до матеріалів Надзвичайної Державної Комісії (НДК) у селі загинуло біля 8 000 циган. Проте на думку О. Круглова ця цифра завищена.

Осілих циган депортували в повіт Голта. Там у них відібрали коней та підводи, оселили у свинарниках, не давали ні їжі, ні дров, внаслідок чого багато людей померло. За радянськими даними у повіті загинуло 8 – 10 тис. циган. На думку О. Круглова ця цифра також завищена.

У березні 1944 р. у Трансністрії ще перебувало 12 083 циган. Саме вони змогли вижити. До них варто додати ще біля 2 тис. циган, які за різних обставин були репатрійовані або у 1942 – 1943 рр. втекли з Трансністрії. Таким чином, у 1942 – 1944 рр. в Трансністрії загинуло приблизно 11 тис. депортованих сюди циган, вижило орієнтовно 14 тис. Однак Д. Кенрик та Г. Паксон повідомляють про 36 тис. загиблих румунських циган. На думку О. Круглова ці цифри необґрунтовані й значно завищені.

Проте, плани вирішення «циганського питання» не обмежувалися лише депортацією. Вони також передбачали і фізичне знищення циган, яке зазвичай, було справою рук німецьких вояків. Так, перші вбивства циган в Трансністрії у серпні 1941 р. скоїли саме солдати вермахту. Вони в Андріє – Іванівському районі (Одеська область) розстріляли близько 70 кочових циган. 30 серпня 1941 р. ще 6 циган, звинувачених у грабежі, були вбиті в Березівці (Одеська область). Потім за справу взялася айнзацгрупа «D», яка в серпні – жовтні 1941 р. діяла на цій території. Так, у серпні 1941 р. айнзацкоманда 12 b у районі Ландау (нині с. Широколанівка Миколаївської області) розстріляла 50 – 60 циган. Ще одна страта була проведена у районі Миколаєва у вересні – жовтні 1941 р. Там під час обшуку у групи циган, у візку, був виявлений німецький кулемет.

В цілому в Трансністрії вбивства циган носили спорадичний характер. На цій території румунська влада робила ставку на «безкровне» вирішення «циганського питання».

На території Північної Буковини (Чернівецька область) з матеріалів НДК відомо тільки про один випадок убивства циган. Це вбивство відбулося в Пути-лівському районі і його жертвах стали 5 чоловік.

Отже, на українських землях, що опинилися під румунською окупацією за-гинуло багато циган, але їх винищення не набуло тотального характеру.

Що стосується Закарпаття, то на момент угорської окупації (15 березня 1939 р.) циганська громада краю була нечисленна. За переписом населення 1930 р. вона становила 1 442 особи. Однак, з огляду на спосіб життя є підстави вважати, що кількість циган була дещо більшою.

З самого початку угорський уряд став обмежувати права національних меншин і перш за все циган. У березні 1939 р. був ухвалений закон № 11 про примусові роботи, за яким небажаних осіб, які не мали професії, можна було інтернувати до трудових таборів. З 1 липня 1939 р. документ набув чинності. Під його дію відразу підпали цигани. Для них було створено кілька таборів, а в окремих містах запровадили певні обмеження, наприклад, у них відбирали продовольчі картки. Згодом їх стали призивати до війська, де зараховували до трудових батальйонів і відсиляли на східний фронт, не надаючи зброї. Багато циган там загинуло або потрапило у радянський полон, де до них ставилися, як до військовополонених.

У 1940 – 1941 рр. «циганське питання» актуалізується. Так, адміністрація Ужанської жупи 20 вересня 1940 р. доповіла міністерству внутрішніх справ Угорщини, що місцевою владою вжито заходів щодо недопущення кочування циган. Втім, викоренити його не вдалося. 16 квітня 1941 р. це питання обговорювалося на спеціальній нараді в Ужгороді. Було вирішено звернутися до міністра внутрішніх справ з пропозицією заблокувати циган у спеціальних таборах і використовувати на важких роботах. Такі пропозиції надходили і з інших міст Закарпаття. Наслідком цього стало створення своєрідних гетто для циган.

З початком німецько – радянської війни угорський уряд став дедалі більше запозичувати «досвід» нацистів у розв’язанні «циганського питання». Зокрема, він вдався до депортації циган. В першу чергу висланню підлягали цигани не-громадяни Угорщини, які прибули до Закарпаття з Галичини та Польщі у вересні 1939 р. Так, у липні 1941 р. до Кам’янця – Подільського було вислано біля 1 000 циган з комітетів Угоча та Унг. Згодом всі вони були знищені.

Причиною для їх відправки стало те, що вони вели «кочовий спосіб життя», а для окупаційної влади негромадяни Угорщини, які не мали ні хат, ні засобів для існування були неблагонадійними елементами.

Наступним кроком у вирішенні «циганської проблеми» була їхня ізоляція у таборах-гетто за місцем проживання, яка проводилася протягом 1942–1944 рр. Ці табори оточувалися колючим дротом, виставлялася охорона, вихід з табору лише за дозволом. У разі самотійного виходу – побиття. У гетто проживали переважно старші цигани, жінки й діти, а працездатних чоловіків і юнаків відправляли до трудових таборів.

Той, хто перебував у таборах – гетто потерпав від голоду. За свідченням в’язня табору «Ковнер» Арпада Муржа (с. Страбичово, Мукачівський район) деякі цигани нагадували скелети обтягнені шкірою. На думку М. Панчука перспективою такого існування, в умовах виснажливої фізичної праці, крайнього обмеження харчування та браку медичного догляду, була повільна смерть.

Іноді життя циган залежало від настроїв жандармів, що їх стерегли. Траплялося, що вони приходили у табір і всіх починали бити, інколи тижнями не з’являлися. За будь яку провину циган суворо наказували. За опір жандармам могли повісити.

Циган використовували на важких роботах. Часто їх посилали в каменоломні де вони дробили каміння. Ті у кого були коні з возами вручну вантажили камінь на підводи і везли до найближчої залізничної станції. Посилали циган і на вирубку лісу.

Так, 50 циган з с. Баркасово навесні 1943 р. відправили на лісозаготівельні роботи до Сваляви. Вони рубали ліс, тягнули його до міста і складали неподалік залізниці. Додому з табору повернулося тільки троє. Решта була розстріляна за непокору.

Значна кількість циган на Закарпатті працювала на сільськогосподарських роботах. В основному це були молоді жінки та дівчата, незалежно від того, мали вони дітей чи ні. За свідченням мешканки с. Шаланки (Виноградівщина) Параски Беркі її, незважаючи на те, що у неї було двоє маленьких дітей, як і інших жінок, забрали на польові роботи поблизу Севлюша. «Цілими днями працювали на полі, додому ходили пішки, а вранці знову нас виганяли на роботу. Двоє діток залиша-лися самі, невдовзі захворіли і померли».

Іноді людей відвозили працювати у села Угорщини. Так, мешканка с. Заріччя, Перечинського району Марія Т. пригадувала: «У 1943 році нас, молодих жінок і дівчат, відправили працювати... неподалік міста Секешфехервар, у село Мога. Всього нас працювало там понад 120 робітниць. Грошей нам не платили, погано годували.... Весь час були під наглядом жандармів, які знущалися і били нас, гвалтували...». За даними угорського уряду, навесні 1942 р. на роботу до державних та поміщицьких маєтків в Угорщині було відправлено понад 14 тис. циган.

Часто примусові роботи були пов'язані з військовими потребами. Так, житель с. Тур'ї Ремети Перечинського району Іван Фонтош пригадував, що навесні 1943 р. всіх працездатних циган повезли до с. Вишкі (нині с. Люта). Там кожного ранку їх заганяли в ліс де вони рили землю, будувати переходи, бункери. Так цигани працювали до морозів 1943 р.

За свідченням Ю.О. Фенеша мешканця циганського табору в селі Гомок, що на Ужгородщині, 1 серпня 1944 р. його і ще 1 500 хлопців було мобілізовано на виконання трудової повинності. Вони рили окопи та траншеї, засипали ями на

дорогах, що утворювалися після бомбардувань. Відкопували зі зруйнованих будинків мертвих, ховали їх.

Масового характеру переслідування циган набуло з березня 1944 р., коли Угорщина була окупована німцями. Циган почали відправляти до концтаборів. У серпні 1944 р. міністерство оборони оприлюднило наказ про створення циганських трудових батальйонів, які комплектувалися з 213 циган, 1 лікаря – єврея і 1 інженера – єврея. Це була перша урядова постанова Угорщини, що стосувалася безпосередньо циган.

З розгортанням бойових дій в Карпатах на вимогу військового командування з 15 липня 1944 р. ізоляція циган у таборах – гетто набуває всеохоплюючого характеру.

Підводячи підсумок слід сказати, що на Закарпатті не було масових розстрілів циган, як це було у інших регіонах України. Проте, багато циган загинуло в таборах – гетто. Нині важко уявити скільки циган знайшли свою смерть на Закарпатті, а їх скільки було вивезено на роботи вглиб Угорщини та у концентраційні табори Німеччини, де вони були знищені. Час для встановлення масштабів трагедії циган втрачено.

Історико-краєзнавче видання

КОВАЛЬ

Геннадій Павлович

Гласні Одеси. Книга третя

Формат Ум.друк.арк

Тираж

Видавець і виготовлювач